

HOLLAND

nummer 4
42ste jaargang * 2010

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van het Erfgoedhuis Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M. Anema (eindredactie), S. Bijker, C. van Bochove, F. Deen, C. Gaemers, M. Kamphuis, P. van de Laar (chef redactie), H. Laloli, A. Nobel, G. Rommelse, M. v. Rossum, I. van Tuinen, J. Zuijderduijn, K. Zweerink.

Kopij voor *Holland, Historisch Tijdschrift* en *Hollandse Studiën* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, dhr. J. Zuijderduijn, Theda Mansholtstraat 28, 2331 JG Leiden, hollandhistorischtijdschrift@hotmail.com. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl. Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: M. Kamphuis, Universiteit Leiden – Instituut Geschiedenis, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en ledenadministratie: Historische Vereniging Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum, e-mail: hollandleden@verloren.nl, telefoon: 035-6859856 (Uitgeverij Verloren).

Contributie: € 35,- per kalenderjaar, na ontvangst van een contributienota te storten op bankrekening 59.03.46.075 (ABN-AMRO Bank) t.n.v. Historische Vereniging Holland Ledenadministratie te Hilversum.

Nieuwe leden krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift *Holland* toegezonden.

Losse nummers: bestellen bij Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl. Themanummers (€15,-) zijn te vinden op www.verloren.nl.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, M. Anema, wenden: Argonautenstraat 62¹, 1076 KS Amsterdam, e-mail: mariekeanema@gmail.com.

Afbeelding op het omslag:

Boerendochter An Konijn uit Den Helder, foto uit de jaren dertig, privébezit. Zie het artikel: *Tussen kinderarbeid en bijbaan van Willemien Schenkeveld* in dit nummer.

ISSN 0166-2511

© 2010 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Het lager onderwijs in Haarlem (1795-1813)

De navolging van de schoolwetten in de praktijk

Over onderwijs wordt tegenwoordig heel wat gediscussieerd. De kwaliteit, de lesmethoden, de docenten, de overheidsbemoedening, iedereen heeft er wel een mening over. Dat dit geen moderne ontwikkeling is, blijkt wanneer wij een blik op de geschiedenis werpen; discussies over het onderwijs worden al eeuwenlang gevoerd. Vele succesvolle en minder succesvolle onderwijshervormingen hebben plaatsgevonden. Een zeer belangrijke hervorming was de invoering van een centraal onderwijssysteem in de Franse Tijd. De patriotten en de Franse revolutionairen waren vastberaden om van de Republiek een gecentraliseerde eenheidsstaat te maken. Het onderwijs zou daarbij een belangrijke rol kunnen spelen en ook aan de kwaliteit van het onderwijs viel volgens de nieuwe bestuurders nog wel het een en ander te verbeteren. Onderwijs werd gezien als een middel om de nationale eenheid te bevorderen en stond derhalve volop in de belangstelling bij de nieuwe bestuurders. Veel steden waren echter niet ingenomen met deze plannen omdat zij een groot deel van hun autonomie zouden kwijtraken. In de stad Haarlem zijn de onderwijshervormingen echter soepel verlopen en was van verzet geen sprake. Dit artikel brengt de veranderingen in het onderwijs te Haarlem in de periode 1795-1813 in kaart en gaat op zoek naar een verklaring voor de meegaande opstelling van de stad.

Inleiding

De inval van Franse revolutionairen in de winter van 1794-1795 maakte na ruim twee eeuwen een einde aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Deze werd vervangen door de Bataafse Republiek en de patriotten kregen voor een aantal jaar bestuursfuncties in handen. Voor Napoleon, die in 1799 in Frankrijk aan de macht kwam, was de Bataafse Republiek van strategisch belang vanwege de financiële middelen en vanwege haar marine en handelsvloot. Om deze functie te kunnen vervullen waren rust, welvaart en een stabiel regime nodig. In 1805 werd derhalve Rutger Jan Schimmelpenninck aangesteld als eerste raadspensionaris van de Bataafse Republiek.

In 1806 benoemde Napoleon Bonaparte echter zijn jongere broer Lodewijk Napoleon tot vorst van het 'Koninkrijk Holland'. Lodewijk ging verder met het centraliseren van de macht. In Franse stijl werd het land strak verdeeld in elf departementen. Haarlem werd de hoofdstad van het departement Amstelland. Lodewijk ging zich echter meer identificeren met de belangen van de Nederlanders dan de bedoeling van Napoleon was. De halfslachtige uitvoering van het Continentaal Stelsel (de afsluiting van het Europese vasteland voor Britse handel en producten) en het tekortschieten van de financiële en militaire bijdragen van het Koninkrijk Holland aan zijn oorlogen deed Napoleon besluiten zijn broer Lodewijk terug te roepen naar Parijs.

Holland werd nu onderdeel van het Franse Keizerrijk. De bestaande constitutie maakte plaats voor de Franse grondwet en de Franse bestuurlijke en justitiële organisatie. Tevens volgde er een nieuwe departementale indeling, waardoor Haarlem zijn bevoorrechte positie verloor aan Amsterdam, dat de hoofdstad werd van het nieuwe departement van de Zuiderzee. Het was in deze roerige periode, waarin de Fransen hun invloed lieten gelden en van de Republiek een eenheidsstaat maakten, dat ook het onderwijssysteem ingrijpende veranderingen onderging. De staatsregeling van 1798 maakte een einde aan de gewestelijke soeve-

reiniteit en perkte de plaatselijke autonomie in. Allerlei centrale overheidsinstanties werden uitgebouwd en kregen bevoegdheden om ook in de gewesten op te treden. Het centrale gezag moest zijn goedkeuring hechten aan alle belangrijke benoemingen, de lokale overheden moesten hun uitgaven rapporteren en voor het instellen van plaatselijke heffingen dienden zij toestemming te vragen.

De steden, die tot deze tijd een grote mate van autonomie hadden genoten, werden nu verplicht zich te schikken naar de wensen van de centrale overheid. Een aantal steden ging zonder al te veel problemen akkoord met deze nieuwe situatie, maar er was ook verzet. De vorming van een eenheidsstaat, de Bataafse Republiek, veranderde niet uitsluitend de machtsverhoudingen, maar bracht ook op allerlei terreinen hervormingen met zich mee. Zo besloot de regering de organisatie van het onderwijs naar zich toe te trekken en hierin een aantal ingrijpende hervormingen door te voeren. De centrale overheid beschouwde het openbaar onderwijs als een middel om de eenheid te bevorderen. Een patriottistische opvoeding zou het eenheidsgevoel versterken en kon daarom de politieke daadkracht van de Bataafse Republiek ten goede komen. Bovendien hadden de nieuwe bestuurders het idee dat de Bataven zich in een morele en economische crisis bevonden. Hervormingen in het onderwijsstelsel waren noodzakelijk om deze crisis te kunnen bezweren.¹ Tenslotte speelde ook het verlichtingsdenken een belangrijke rol in het besluit om het onderwijssysteem te centraliseren. Onderwijs, zo meende men, was bij uitstek geschikt om de mens gelukkiger te maken en uit de armoede te verheffen.²

Centraal in dit artikel staat de vraag hoe de centralistische maatregelen met betrekking tot het onderwijs in Haarlem werden ontvangen en wat er in de praktijk van deze maatregelen terecht kwam. De stad Haarlem is interessant, omdat de stad in zijn reactie op de onderwijshervormingen afwijkt van het landelijk beeld. Waarom was er landelijk veel verzet tegen centralistische maatregelen, maar ging Haarlem soepel mee in de onderwijshervormingen? Al vóór de Franse tijd stond onderwijsverbetering in Haarlem hoog op de agenda. Bovendien was de latere 'commissaris voor de zaken van het lager schoolwezen en onderwijs', de voormalige predikant en schoolopziener Adriaan van den Ende, afkomstig uit Haarlem. Van den Ende was landelijk hoofdinspecteur van het onderwijs tussen 1805 en 1833 en leverde een zeer grote bijdrage aan de hervormingen binnen het onderwijsstelsel. Zonder zijn visie, talent en inzet om alle betrokkenen op één lijn te krijgen, was het waarschijnlijk niet gelukt om het lager onderwijs in korte tijd zo succesvol te hervormen.³ De vraag dringt zich op of zijn Haarlemse achtergrond, en de betrokkenheid van de Haarlemse burgerij, de onderwijshervormingen hebben beïnvloed.

Het onderwijs in de 18de-eeuwse Republiek

In de Republiek der Verenigde Nederlanden bestonden geen algemene verordeningen voor het onderwijs. De soevereine gewestelijke staten waren zelf verantwoordelijk voor de invulling van het onderwijsprogramma en besteedden het beheer van de scholen uit aan lokale bestuurders en de kerk. Er waren gewestelijke en plaatselijke schoolverordeningen, maar

1 Martijn van der Burg, "‘Quelque chose à imiter?’ Koning Lodewijk en het nationaal lager onderwijs' in: *De negentiende eeuw: documentatieblad Werkgroep 19e eeuw* 30 (2006) nr. 3-4, 219-229, aldaar 219.

2 W.W. Mijnhardt, *Tot heil van het mensdom: culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1987) 261.

3 Willem Frijhoff, 'Onderwijshervorming in de Franse tijd: Van den Endes plannen voor de middelbare school (1811-1813)', *Holland* 37 (2005) 188-204, aldaar 189.

deze konden sterk van elkaar verschillen. Van een eenduidige vorm van lager onderwijs was dan ook geen sprake; er bestonden vele scholen naast en onafhankelijk van elkaar. De steden telden één of meerdere stadsscholen, die vaak verschillende lesprogramma's aanboden. Ook de dorpsscholen en armenscholen varieerden sterk in kwaliteit en gehanteerde leermethode. De enige verplichting waar de openbare scholen aan moesten voldoen, was het verkondigen van de godsdienstleer van de Nederduits Gereformeerde kerk.⁴ Voor de allerjongsten (vanaf ongeveer drie jaar) bestonden er matressescholen, waar de kleintjes de eerste beginselen van het spellen en schrijven kregen onderwezen door de matres of schoolmeesteres.⁵ De kinderen van de burgerij kregen onderwijs op particuliere scholen of van een privédocent.

Het ambt van schoolmeester was in de 18de eeuw een zwaar en onzeker beroep. Er waren geen regelingen omtrent het inkomen, de opleiding of de lesmethodes van onderwijzers. De schoolmeester moest proberen zoveel mogelijk leerlingen in de klas te krijgen om te kunnen leven van zijn beroep.⁶ Het schoolbezoek van de leerlingen liet echter nogal eens te wensen over. In Haarlem besloot men halverwege de 18de eeuw drie schooltijden in te stellen om zo meer leerlingen op de scholen te krijgen. Van 9 uur tot 11 uur was er les voor kinderen die niet werkten en in het lezen en spellen werden onderwezen, van 12.30 tot 14.00 uur konden kinderen die 's ochtends werkten terecht en van 20.00 tot 22.00 uur was er les voor kinderen, zonder onderscheid, om te leren lezen, schrijven en rekenen.⁷ Op het platteland werd vaak alleen in de wintermaanden onderwijs gegeven, omdat de kinderen 's zomers werden geacht hun ouders te helpen op het land. In de regel verdienden de schoolmeesters, met name op het platteland, dan ook zo weinig dat zij er nog een andere betrekking bij moesten nemen. Veel schoolmeesters vervulden ook kerkelijke functies als koster, doodgraver of voorzanger om in hun onderhoud te kunnen voorzien.⁸ Dat deze kerkelijke functies gekoppeld waren aan het ambt van schoolmeester heeft te maken met het feit dat het schoolrecht op het platteland vaak bij predikanten en protestantse ambtsdragers berustte. De instantie die het schoolrecht bezat benoemde de onderwijzers, in de stad was dit het stadsbestuur, in de dorpen de predikanten.⁹

In Haarlem besloot men in 1757 dat schoolmeesters de tafels, stoelen en inktkokers voortaan niet meer zelf hoefden te maken, maar aangeleverd zouden krijgen. De schoolmeesters die het meubilair al klaar hadden konden een vergoeding aanvragen.¹⁰ Voorheen moesten schoolmeesters van het eigen inkomen en in hun eigen tijd het schoolmeubilair verzorgen. Soms ontbrak meubilair volledig, de schoolmeester had dan waarschijnlijk geen geld of zin. Dat de inrichting van de scholen vaak te wensen overliet is dan ook niet zo vreemd. De schoolgebouwen waren oud, vies en tochtig, en de rook van de schoorsteen, die een groot gedeelte van het lokaal vulde, maakte de ruimte benauwd. De kinderen moesten hun ei-

4 Jan Lenders, *De burger en de volksschool: culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming, Nederland 1780-1850* (Nijmegen 1988) 35.

5 Reina van Ditzhuyzen, *Onderwijs als opdracht: leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met onderwijs in de periode 1798-1830* (Den Haag 1977) 9.

6 Jan Wolthuis, *Onderwijsvakorganisatie. Overzicht van het optreden van de algemene vakorganisaties in en om het onderwijs* (Amsterdam 1981) 17.

7 Noord-Hollands Archief (NHA), Commissies die toezicht op het onderwijs hebben uitgeoefend 1616-1920 in Haarlem (hierna Commissies 1616-1920), inv.nr. 111: Actum der kamer, 5 aug. 1757.

8 Van Ditzhuyzen, *Onderwijs als opdracht*, 7.

9 Wolthuis, *Onderwijsvakorganisatie*, 18.

10 NHA, Commissies 1616-1920, inv.nr. 111: Actum der kamer 17 aug. 1757.

gen turf meenemen om er voor te zorgen dat de lokalen nog enigszins werden verwarmd.¹¹

Omdat de schoolmeesters voor hun inkomen afhankelijk waren van het aantal leerlingen dat zij onderwezen, werkten zij in de regel niet samen en waren ze niet in staat collectief een verbetering van de arbeidsomstandigheden af te dwingen. De samenwerking in schoolmeestersgilden kwam meestal pas van de grond als de schoolmeesters hun baan dreigden te verliezen. Dit gebeurde bijvoorbeeld in steden waar het bestuur niet toezag op het aantal particuliere scholen en de leerlingen in grote getale de stadsscholen verlieten. Deze bijzondere scholen waren niet gebonden aan de verplichting om onderwijs te geven gebaseerd op de religieuze grondslag die overeenstemde met die van het stadsbestuur. Voor religieuze minderheden die hun kroost niet calvinistisch geschoold wilden zien worden, maakte dit de scholen een aantrekkelijker optie dan de stadsscholen. Ook de eisen die in de loop van de tijd werden gesteld aan een onderwijzer en de beperking van de toelating tot het schoolmeestersambt maakte dat schoolmeesters gedwongen werden zich te organiseren.¹²

Onderwijs en volksoopvoeding

Aan het eind van de 18de eeuw groeide de belangstelling voor het onderwijs. De roep om verbetering van het onderwijs klonk eerst van particuliere zijde, maar vond later ook navolging van regeringswege. De burgerij werd beïnvloed door het idee van ‘de maakbare mens’, een belangrijk punt uit het verlichtingsdenken. Het volk zou te weinig moreel en zedelijk besef hebben om weerstand te bieden aan de verleidingen die men in het leven tegenkwam. Deze eigenschappen konden hen echter wel aangeleerd worden, want ieder mens beschikte immers over verstand en was zodoende in staat een ideale burger te worden. Het onderwijs zou derhalve ingezet kunnen worden om de economische, politieke en militaire terugval van de Republiek te keren. De maatschappij was in de ogen van verlichte burgers de optelsom van alle individuen en dit betekende dat de Republiek door onderwijs uit het dal kon klimmen.

Hetzelfde verlichtingsdenken zorgde ook voor nieuwe inzichten op het gebied van pedagogiek. Het onderwijs moest vooral kindvriendelijker en effectiever worden. Men erkende dat kinderen niet alleen moest worden geleerd feiten te onthouden, maar dat ook andere vermogens aangesproken moesten worden. Kinderen dienden niet alleen te leren lezen, maar ook begrijpen wat zij lazen. Het strafstelsel zou humaner moeten worden en de schoolgebouwen verbeterd zodat de kinderen in staat werden gesteld optimaal te presteren.¹³ Particuliere gezelschappen zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (het Nut), opgericht in 1784, bogen zich over de vraag hoe dan het onderwijs te hervormen. De Maatschappij tot Nut van 't algemeen was een zeer bekende landelijke vereniging in de 18de en 19de eeuw. Het doel van het Nut was, zoals in artikel 1 van het eigen reglement stond, ‘door aankweking van godsvrucht, deugd en goede zeden, overeenkomstig de grondbeginselen van het Christendom, het verstand te beschaven, het hart te vormen en zoo onder alle standen, vooral onder den minvermogenden geluk te verspreiden’.¹⁴ Het Nut zag volksoopvoeding als het belangrijkste doel van het onderwijs en wilde het onderwijs voor alle lagen van de bevolking toegankelijk maken (afb. 1).¹⁵

¹¹ Van Ditzhuizen, *Onderwijs als opdracht*, 7.

¹² Wolthuis, *Onderwijsvakorganisatie*, 17.

¹³ Lenders, *De burger en de volksschool*, 37.

¹⁴ Westfries Archief, Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 7, Reglement Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

¹⁵ Bernhard Kruithof, “Godsvrucht en goede zeden bevorderen”. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij

Afb. 1 De braave man. Het ideaalbeeld van de mens volgens de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Collectie Atlas Van Stolk, Rotterdam.

De volksopvoeding en de inrichting van het onderwijs waren onderwerp van uitgebreide discussies. Concreet richtte de maatschappij zich op het ontwikkelen van lesmateriaal en het oprichten van scholen en kweekscholen voor onderwijzers. In 1791 werd de eerste niet-commerciële uitleenbibliotheek van Nederland, en zelfs van Europa, door het Nut geopend in Haarlem.¹⁶ In 1796 kwam in dezelfde stad een kweekschool voor onderwijzers en in 1801 opende een departementale school zijn deuren.¹⁷ Maar ook buiten het Nut was er aandacht voor onderwijs. Er verscheen in de 18de eeuw steeds meer literatuur over onderwijs en in 1792 werd zelfs een prijsvraag uitgeschreven over de vraag hoe scholen leerlingen het beste konden straffen en belonen.¹⁸ Dat het onderwijs in de 18de eeuw een warme

tot Nut van 't Algemeen': Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens, *Tot burgerschap en deugd: volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 69-80, aldaar 72-73.

16 W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers ed., *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984) 16.

17 NHA, Archief departement Haarlem van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen (hierna Archief Haarlem Nut), inv.nr. 430, Ontwerp ter oprichting van een departementaal school.

18 Arienne Baggeman en Rudolf Dekker, 'Opvoeding en onderwijs in de late 18^e eeuw: theorie en dagelijkse praktijk', *Holland* 37 (2005), 175-187, aldaar 183.

belangstelling genoot van geleerde genootschappen en leden van de hogere burgerij was duidelijk. Deze aandacht was ongetwijfeld mede ingegeven door de versnippering en de wantoestanden binnen onderwijs. Velen meenden dan ook dat ingrijpende hervormingen noodzakelijk waren.

Nationalisering van het onderwijs

Direct na de vestiging van de Bataafse Republiek werd het onderwijs door de nieuwe bestuurders ter discussie gesteld. De Nationale Vergadering, de eerste openbare Nederlandse volksvertegenwoordiging, benoemde in 1796 een commissie, die het beleid voor het nationaal onderwijs moest opstellen. Het Nut kreeg van de commissie de opdracht een rapport op te stellen met voorstellen voor hervormingen. Na enkele maanden verscheen een nota met de titel *Algemeene denkbeelden over het Nationaal Onderwijs*. Het Nut stelde dat het de verantwoordelijkheid van de overheid was om alle kinderen, zonder onderscheid naar stand of sekse, in staat te stellen lager onderwijs te volgen. De staat moest eveneens toezien op de kwaliteit en de uitvoering van het lager onderwijs.¹⁹ De nationalisering van het onderwijs stond in het rapport centraal; er moesten landelijke regels komen, een nationale schoolinspectie en een uniforme examenregeling. Op alle scholen moesten dezelfde leerboeken worden gebruikt en dezelfde leerwijze worden gehanteerd. Daarnaast werd aanbevolen het onderwijs klassikaal te organiseren in plaats van hoofdelijk onderwijs te geven. Het was in de 18de eeuw gebruikelijk dat leerlingen van alle niveaus bij elkaar in één klaslokaal zaten en hun eigen boeken gebruikten. De leraar overhoorde de leerlingen individueel. Dit leidde, zoals te verwachten, tot veel rumoer en een chaotische lessituatie. Het Nut raadde daarom aan de leerlingen voortaan te verdelen over drie klassen op basis van hun vorderingen, zodat zij gelijktijdig en uit dezelfde boeken konden worden onderwezen (afb. 2).²⁰

Ten tijde van de publicatie van het rapport volgden in Haarlem 1562 leerlingen onderwijs aan één van de drie stadscholen.²¹ Zij werden niet direct geconfronteerd met de maatregelen die in het rapport werden geadviseerd. De staatsregeling van 1798 regelde weliswaar de instelling van een commissie voor algemeen schooltoezicht, maar deze bestond uit slechts vijf leden. Van goed toezicht op het lager onderwijs was dan ook geen sprake.²² Pas na 1798 werden de adviezen om het onderwijs te hervormen serieus ter hand genomen. Er kwam een Agentschap van Nationale Opvoeding, met aan het hoofd Theodorus van Kooten. Deze werd echter in 1799 vervangen door Jan Hendrik van der Palm, een voormalige predikant uit Rotterdam die zich had aangesloten bij de Patriottenbeweging. Van der Palm ging voortvarend te werk en bezon zich op een algemene onderwijshervorming.²³ De uniformering van het onderwijs kreeg onder zijn bewind voor het eerst gestalte. Hoewel er geen nationale schoolwet was, werden de scholen wel al geacht zich te conformeren aan de landelijke regels. In 1800 stuurde Van der Palm bijvoorbeeld een brief aan de inspecteurs van de stadscholen in Haarlem waarin hij zich afvroeg waarom men nog geen nieuwe schoolboeken had aangeschaft, terwijl daar wel om was verzocht. De scholen waren verplicht de boeken

19 Lenders, *De burger en de volksschool*, 36.

20 Ibidem, 37.

21 NHA, Commissies 1616-1920, inv.nr. 110, Leerlingenoverzicht.

22 N.L. Dodde, *Het rijkschooltoezicht in de Bataafse Republiek: een onderzoek naar het denken en het doen van de eerste schoolopzieners in de departementen van de Amstel, de Delf en Texel en van het departement Holland tijdens de schoolwetten van 1801 en 1803* (Groningen 1968) 5.

23 Van Ditzhuyzen, *Onderwijs als opdracht*, 27.

Afb. 2 Het klaslokaal vroeger en nu. De overgang van hoofdelijk naar klassikaal onderwijs. Uit het kinderboek *Voorheen en thans*, Den Haag circa 1872. Collectie Atlas Van Stolk, Rotterdam.

met verbeterde spelling te gebruiken en Van der Palm deed nogmaals een dringend verzoek de nieuwe schoolboeken zo snel mogelijk aan te schaffen.²⁴

De schoolwet van 1801

In 1801 kwam een schoolwet tot stand, die grotendeels overeenkwam met de adviezen van het Nut en binnen het politieke streven tot de vorming van een eenheidsstaat paste. De lokale instanties die tot dit moment het gezag hadden over de scholen werden opzij geschoven, de zo vanzelfsprekende standescholen verdwenen en het hoofdelijk onderwijs maakte plaats voor klassikaal onderwijs.²⁵ De nieuwe schoolwet gold echter alleen voor de openbare scholen, die financiële steun ontvingen van de landelijke of gemeentelijke overheid of uit kerkelijke fondsen. Voor bijzondere scholen, die schoolgelden van de leerlingen als enige inkomstenbron hadden en waar veelal kinderen van meer welvarende ouders onderwijs ontvingen, gold de wet niet.²⁶

24 NHA, Commissies 1616-1920, inv.nr. 111, Brief van Van der Palm.

25 Lenders, *De burger en de volksschool*, 38.

26 Martijn van der Burg, *Nederland onder Franse invloed. Culturele overdracht en staatsvorming in de napoleontische tijd, 1799-1813* (Amsterdam 2008) 137.

Afb. 3 De schoolmeester met de plak, naar Jan Steen. Het straffen met de plak werd door de schoolwet van 1801 verboden. 'De Schoolvos geeft een plak om een geringe fout; Zijn slag is dubbelt raak als 't kind de hand op houdt; Hij doet die in de hand en aan de knokkels klemmen; 't Is een pedante gek wiens plak zijn drift moet temmen.' Collectie Atlas Van Stolk, Rotterdam.

Het landsbestuur benoemde nu schoolopzieners, die moesten toezien op de uitvoering van de wet en verslag uitbrachten aan de Agent van Nationale Opvoeding. De schoolopzieners legden schoolbezoeken af in hun regio en werden geacht een vertrouwensband met de onderwijzers op te bouwen, er op toe te zien dat er het hele jaar onderwijs gegeven werd en onderwijzersexamens af te nemen.²⁷ Aanvankelijk waren er slechts acht opzieners, maar dit aantal werd al snel uitgebreid tot vijftig. De departementen werden onderverdeeld in districten, die ieder door een schoolopziener werden bediend. In de dorpen en kleine steden werd de regionale schoolopziener vaak bijgestaan door een plaatselijke functionaris. In de grotere steden stelde het gemeentebestuur, in overleg met de schoolopziener, een plaatselijke schoolcommissie samen.²⁸ De schoolcommissie van Haarlem telde zes leden.

Van de in 1801 benoemde schoolopzieners was een groot aantal lid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het Nut hield zich, zoals eerder opgemerkt, al geruime tijd bezig met onderwijshervormingen en voor de leden bracht de schoolwet dan ook weinig verrassende maatregelen. Het ontwerpreglement van een departementale school in Haarlem, dat de Haarlemse tak van het Nut in 1800 opstelde, voldeed daarom zelfs al aan de eisen die de

27 A.M. van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland (1795-1806)* (Assen 1937) 78.

28 Hans Knippenberg, *Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw. Een analyse van de landelijke ontwikkelingen en van regionale verschillen* (Amsterdam 1986) 43.

wet van 1801 stelde aan scholen. Op de school werd onderwijs gegeven in lezen, schrijven, cijferen, de eerste beginselen van de meetkunst, algebra, Nederduitsche taal, aardrijkskunde, algemene en vaderlandse geschiedenis. Door de keuze van boeken en door het benoemen van geschikte leraren probeerde men het onderwijs zoveel mogelijk een zedelijke strekking te geven. In de bepalingen stond verder dat er een gezond en geschikt lokaal moest zijn waar een beperkt aantal leerlingen onderwijs genoot. Er was ook aandacht voor moderne pedagogiek: 'Bijzondere aandacht zou er zijn voor beloningen en straffen, de beloningen moesten gericht zijn op het aansporen van een redelijke eerezucht, waartoe ook de openbare examens en ereprijzen bij moesten dragen. De straffen zouden op het verstand en het hart werken; met volkomen uitsluiting van lichamelijke kastijding (afb. 3).' Er werden op de school geen kinderen van bedeeden geplaatst, zij konden volgens het Nut gebruik maken van de armenscholen.²⁹ Hoewel de school werd gefinancierd door de schoolgelden en bijdragen van de leden van het Nut, en strikt genomen dus niet onder de wet viel, sloot het schoolreglement naadloos aan op de onderwijswet. Overigens schikten ook de scholen die wel onder de wet vielen, zich zonder problemen naar de wet.

Het Haarlemse stadsbestuur ging akkoord met het reglement en stelde bestuurders voor de scholen binnen de stad aan. Adriaan van den Ende, in 1802 schoolarch (schoolopziener) te Haarlem, gaf de aangestelde schoolcommissie dezelfde macht en taken als de curatoren voorheen hadden, voorzover deze niet in strijd waren met de nieuwe wet. De schoolcommissie moest toezien op de examinering van onderwijzers en diende zorg te dragen dat de kwaliteit van het onderwijs bleef gehandhaafd. Het plaatselijk schoolbestuur moest uit tenminste drie leden bestaan, die door de Agent van Nationale Opvoeding werden gekwalificeerd tot het afnemen van examens van aankomende schoolmeesters. Verder moesten de leden er op toezien dat er geen scholen werden opgericht die niet aan de voorwaarden voldeden en alles in het werk stellen om het onderwijs, ook op bijzondere scholen, te verbeteren. Zij dienden het gebruik van schadelijke of verboden schoolboeken, prenten en kaarten te beletten. Ook moesten ze toezien op het zedelijk gedrag van de onderwijzers en desnoods de acte intrekken. Tweemaal per jaar moesten zij een beknopt verslag inleveren bij de departementale schoolopzienaars van het district, die deze vervolgens doorstuurden naar de Agent van Nationale Opvoeding.³⁰

De schoolarchen in Haarlem wijdden zich direct met veel inzet aan hun taak en namen in 1802 een groot aantal examens af bij aankomende schoolmeesters. Zij kregen toestemming zelf geschikte kandidaten aan te nemen.³¹ Hieruit bleek het grote vertrouwen dat het stadsbestuur in de commissie stelde. Strikt genomen was de benoeming van leraren namelijk voorbehouden aan het stadsbestuur.³² Verder legden de commissieleden schoolbezoeken af waarbij zij de lokalen inspecteerden. Hieruit bleek dat de lokalen geschikt waren, maar dat er wel te veel leerlingen in een lokaal les kregen. Van den Ende stelde daarom voor het aantal stadsscholen uit te breiden van drie naar vier. Zijn voorstel werd niet uitgevoerd.³³ Een mogelijke verklaring voor de overbevolkte klaslokalen werd gegeven door de schoolmeesters. Zij stelden dat veel kinderen onrechtmatig gebruik maakten van de stadsscholen en verzochten de schoolcommissie de kwestie te onderzoeken.³⁴

²⁹ NHA, Archief Haarlem Nut, inv.nr. 430, Ontwerp ter oprichting van een departementaal school.

³⁰ NHA, Archief van de schoolarchen (hierna Archief schoolarchen), inv.nr. 31 g, Bepalingen schoolarchen.

³¹ Ibidem.

³² Van der Giezen, *Eerste fase schoolstrijd*, 78.

³³ NHA, Archief schoolarchen, inv.nr. 31 g, Notulen van de vergaderingen van schoolarchen.

³⁴ NHA, Commissies 1616-1920, inv.nr. 111, Klacht schoolmeesters.

De samenwerking tussen het stadsbestuur en de schoolcommissie verliep in Haarlem in de periode 1801-1802 soepel; er lijkt wederzijds respect en vertrouwen te hebben bestaan tussen de bestuursorganen. Het overdragen van lokale bevoegdheden aan een door de landelijke overheid ingestelde schoolcommissie, zoals in Haarlem gebeurde, was echter zeker geen vanzelfsprekendheid. De wet stuitte landelijk op veel verzet van openbare scholen en veel lokale overheden weigerden de bepalingen uit te voeren. Zij zagen de wet als een onnodige en ongevraagde interventie van de staat op een terrein waar zij het tot op dat moment zelf voor het zeggen hadden gehad.³⁵ De steden en gewesten waren bovendien in staat de wet te negeren. De Agent van Nationale opvoeding was voor de financiering van zijn plannen namelijk afhankelijk van stedelijke en gewestelijke middelen.³⁶ Haarlem week in dit opzicht dus sterk af van het landelijk beeld. De Haarlemse schoolopziensers waren echter grotendeels leden van het Nut die zich al langere tijd met onderwijshervormingen bezighielden. In dat licht bezien is deze reactie van de stad eigenlijk helemaal niet vreemd. Bovendien was Van den Ende voor hen geen vreemde, maar een oud-collega die veel aanzien genoot. Ondanks, of misschien juist dankzij, dit verzet kwam de regering in 1803 met een nieuwe, veel ingrijpendere, schoolwet om het onderwijs te hervormen.

De schoolwet van 1803

De wet van 1803 kwam tot stand dankzij samenwerking van Van der Palm en Van den Ende, en had een veel groter bereik dan de eerste schoolwet. Iedere vorm van lager onderwijs, slechts het huisonderwijs uitgezonderd, werd nu beschouwd als openbaar onderwijs en viel daarmee onder de wet. Er was dus voor het eerst sprake van algemeen nationaal onderwijs, althans in theorie. Een belangrijk onderdeel van de nieuwe wet was de verplichting om een 'gewestelijk huishoudelijk reglement' op te stellen. Dit reglement moest worden bepaald door een commissie bestaande uit leden van nationale schoolbesturen en departementale besturen, en moest vervolgens ter goedkeuring worden voorgelegd aan de regering. In het reglement werden bepalingen opgenomen die betrekking hadden op de betaling van schoolgelden, de benoeming van onderwijzers, de leerstof, de leermethode, de onderwijzersexamens, de verhoudingen tussen de nationale schoolbesturen en de departementale besturen, en het toezicht op lagere scholen.³⁷ De wet probeerde een vorm van algemeen nationaal onderwijs in te voeren, maar deed met de invoering van een departementaal huishoudelijk reglement wel enige concessies aan het particularisme van de provincies. Dit was echter meer een voor de vorm ingestelde bepaling, aangezien de uiteindelijke macht bij de staat berustte. De regering benoemde immers nog steeds de schoolopziensers, en de departementale besturen werd gevraagd de schoolopziensers te ondersteunen. Op deze manier was het dus toch de staat die de touwtjes stevig in handen hield.³⁸

Verscheidene departementen tekenden bezwaar aan tegen de nieuwe wet. Het departement Holland, waar Haarlem toe behoorde, was het met een aantal bepalingen niet eens. Dat ook scholen die gesteund werden door kerkelijke of particuliere fondsen onder de noemer openbare scholen werden geplaatst, vond het departement geen goede zaak. Ook de bepaling dat onderwijzers geen godsdienstonderwijs mochten geven, kon niet de goed-

35 Lenders, *De burger en de volksschool*, 40.

36 Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 138.

37 Van der Giezen, *Eerste fase schoolstrijd*, 82.

38 *Ibidem*, 83.

keuring van het departement wegdragen. De leerlingenpopulatie kende geen gedeelde religieuze achtergrond en dus, zo erkende ook het departement, hoefde er onder schooltijd geen aandacht aan godsdienst te worden besteed. Maar buiten schooltijd moest hier voor wel ruimte bestaan. Verder wilde het departement zelf schoolopzieners kunnen benoemen en moesten schoolmeesters zelf de leermethode kunnen bepalen.³⁹ Uiteindelijk weigerde het departementaal bestuur zelfs de voorschriften uit de wet te erkennen. Haarlem nam opnieuw een uitzonderingspositie in; de schoolarchen mochten net als in 1801 en 1802 de in de wet vastgelegde taken uitvoeren zonder te worden tegengewerkt door het stadsbestuur. Maar omdat de rest van het departement tegen de nieuwe wet gekant was en er ook elders weinig steun voor bestond, kwam er in de praktijk wederom weinig terecht van de hervormingen. Een groot aantal gewestelijke en gemeentelijke overheden maakte bezwaar en probeerde zelfs de rechtsgeldigheid van de wet in hun district te betwisten.⁴⁰ De departementen waren zo scherp gekant tegen de wet van 1803 dat zij in 1804 het Nationaal Hooggerechtshof vroegen de onderwijswet ongrondwettig te verklaren. De rechter stemde in met dit verzoek.

De schoolwet van 1806

In 1805 gaf Hendrik van Stralen, de secretaris van staat, Adriaan van den Ende, inmiddels benoemd tot commissaris voor de zaken van het lager schoolwezen en onderwijs in het Bataafse Gemenebest, opdracht om zich opnieuw te buigen over een onderwijswet.⁴¹ Zo kwam er in 1806 wederom een nieuwe schoolwet tot stand. Van den Ende had geleerd van de eerdere ervaringen en begreep dat een andere aanpak nodig was om dit keer wel succes te kunnen boeken. Lokale bestuurders hadden de wetten van 1801 en 1803 immers als een inbreuk op de plaatselijke autonomie ervaren. Ook ouders en leraren voelden zich opzij geschoven en hadden niet ingezien welk belang zij hadden bij het nieuwe onderwijsstelsel. De ingrijpende veranderingen in de leermethoden, de invoering van een verplichte boekenlijst en het klassikale leren druisten bovendien in tegen de traditionele opvattingen van ouders en onderwijzers. Zolang hen het belang van deze veranderingen niet duidelijk was gemaakt, zouden zij ook niet bereid zijn hun medewerking te verlenen. En ondanks de toegenomen staatsinvloed kon er zonder de instemming van de directe betrokkenen niets terecht komen van de vernieuwingen. Van den Ende was zich hiervan bewust, aangezien hij regelmatig contact had met onderwijzers en door zijn ervaring als schoolopziener goed op de hoogte was van de situatie in het onderwijs.⁴²

Inhoudelijk verschilde de nieuwe wet niet veel van de wet van 1801. Het was vooral de geleidelijke, soepele overgang van het oude onderwijssysteem naar een nieuw systeem die het verschil maakte. Het onderscheid tussen openbaar en bijzonder onderwijs werd weer ingevoerd en een algemene leerplicht bleef uit. De bijzondere scholen waren echter niet meer geheel vrij van overheidsinmenging; alle scholen vielen voortaan onder het gezag van de schoolinspecteurs. Er werden zesenvijftig schooldistricten opgericht waarbinnen een schoolopziener de verantwoordelijkheid kreeg om toe te zien op de uitvoering van de schoolwet. Deze schoolopzieners maakten deel uit van departementale commissies, die

39 Ibidem, 86.

40 Lenders, *De burger en de volksschool*, 41.

41 Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 138.

42 Lenders, *De burger en de volksschool*, 42.

mchtig genoeg waren om de tegenwerking van provinciale en stedelijke bestuurders te ondervangen.⁴³ Op lokaal niveau werden schoolcommissies ingesteld die bestonden uit ouders, onderwijzers en afgevaardigden van de gemeentelijke overheid. De schoolopziener van het desbetreffende district werd voorzitter van deze schoolcommissie. De traditionele onderwijzer werd niet direct aan de kant geschoven, maar kreeg door middel van examens, af te leggen in vier niveaus, de kans hogerop te komen. Godsdienstonderwijs tijdens schooluren bleef verboden en aan de nieuwe onderwijsmethodes mocht niet worden getornd. Ten slotte voorzag de wet ook in de invoering van een verplichte boekenlijst.⁴⁴

De reactie van Haarlem op de nieuwe wet

In verband met de bepalingen in de wet werden in Haarlem de schoolarchen vervangen door een schoolcommissie van twaalf leden.⁴⁵ Dit gebeurde zonder protest, maar wel met pijn in het hart. Vol lof werd gesproken over de schoolarchen 'die een onvermoeide zorg ten behoeve van de lagere scholen betoond hebben'. De plaatselijke schoolcommissie werd dan ook opgeroepen hun succesvolle beleid voort te zetten.⁴⁶ De nieuwe commissie ging meteen aan het werk om een reglement voor het bestuur van de stadsscholen te ontwerpen. Allereerst kreeg iedere onderwijzer een lid van de schoolcommissie toegewezen als toezichthouder en moesten de eerste visitaties al binnen een maand plaatsvinden. Verder stelde het reglement onder meer dat onderwijzers hun acte voortaan bij de departementale commissie van onderwijs van het noordelijk gedeelte van Holland moesten aanvragen, en deze alleen kregen indien zij konden aantonen voldoende bekwaam te zijn in de Nederduitse, Engelse en Franse taal, aardrijkskunde, geschiedkunde, boekhouden en meetkunde.⁴⁷ Om de onderwijzers te toetsen op hun kennis van de nieuwe onderwijsmethoden werd hen een vragenlijst voorgelegd:

1. Hoe bevordert een verstandig onderwijzer op een stadsarmschool het best de gezondheid der kinderen?
2. Kan men het op een stadsschool wel zonder plak of stok redden? Hoe dan het best wanneer er een grote misdaad ontdekt wordt?
3. Wat moet een onderwijzer op een stadsschool doen om het gezang tot opwekking, leiding en veredeling van het godsdienstig gevoel te doen dienen?
4. Wat is het hoogste doel van alle onderwijs op een stadsarmschool?
5. Hoe houdt men het best alle leerlingen tegelijk bezig?
6. Hoe taal en rekenkunde aan jongens, hoe aan de meisjes op een stadsarmschool onderwijzen, overeenkomstig hunne vermoedelijke bestemming?

De vragen hadden duidelijk betrekking op de nieuwe leer Methode; er moest een alternatief gevonden worden voor lijfstraffen, het onderwijsprogramma was verbreed en het klassikaal leren kwam aan de orde. Ook moesten de onderwijzers aangeven hoe zij om dachten te gaan met de bepalingen⁴⁸

⁴³ Van der Burg, *Nederland onder Franse invloed*, 139.

⁴⁴ Lenders, *De burger en de volksschool*, 44.

⁴⁵ NHA, Commissies 1616-1920, inv.nr. 32, reglement van orde voor de leden van de plaatselijke schoolcommissie.

⁴⁶ NHA, Archief schoolarchen, inv.nr. 31g, Actum op het raadshuis der stad Haarlem 29 aug. 1806.

⁴⁷ NHA, Commissies, inv.nr. 32, notulen van vergaderingen van de plaatselijke schoolcommissie.

⁴⁸ NHA, Commissies die toezicht op het onderwijs hebben uitgeoefend 1605-1920 in Haarlem (hierna Commissies 1605-1920), inv.nr. 42, vragenlijst onderwijzers.

Ondanks de lovende woorden over het goede werk van de Haarlemse schoolarchen bracht de schoolcommissie toch wel enige verbeterpunten in. In 1805 hadden de onderwijzers geklaagd over te krappe lokalen en te veel leerlingen. Voor een groot aantal kinderen zou het onderwijs bovendien geen nut hebben omdat zij nog te jong waren.⁴⁹ De schoolarchen hadden kennelijk nog geen kans gezien de problemen op te lossen aangezien ook de schoolcommissie melding maakte van overbevolkte lokalen. Ook de vijftientig matressenscholen, waar 450 leerlingen onderwijs genoten, waren een punt van zorg. De commissie stelde vast dat de meeste leraren volstrekt ongeschikt waren voor hun post. Sommigen waren te oud en anderen waren driftig of hadden geen enkel inzicht in hoe ze kleine kinderen moesten behandelen. En ook hier deden zich weer ernstige materiële tekortkomingen voor: 'Er is nergens een goed stel boeken aangetroffen: alles is op de oude voet. De lokalen zijn zeer klein, soms zeer donker en de lucht is slecht'.⁵⁰

De standpunten van de schoolcommissie leken aan te sluiten bij die van de onderwijzers. Beide partijen waren voorstander van een verbetering van de omstandigheden op de scholen. Waarschijnlijk waren de leraren op openbare scholen bereid mee te werken aan de onderwijshervormingen vanwege hun grotere betrokkenheid en de geboden kans op bijscholing. Bovendien waren zij al bekend met het schooltoezicht door het werk van de schoolarchen. Voor de bijzondere scholen was de grote overheidsbemoeyenis echter relatief nieuw. Deze scholen lijken dan ook meer bezwaar te hebben gemaakt tegen de nieuwe wet. Een aantal schoolmeesters liet de commissie bijvoorbeeld weten dat zij weigerden toe te treden tot de gemeentelijke fondsen. De schoolmeesters vonden dat ze aan alle bepalingen in de wet hadden voldaan, maar dat het openbaar en bijzonder onderwijs eigenlijk te veel verschilden om aan dezelfde eisen te moeten beantwoorden. Ze verzochten de commissie hen daarom vrij te stellen van contributie. De reactie van de schoolcommissie is helaas onbekend, maar waarschijnlijk zijn de leden niet op het verzoek ingegaan. De wet had duidelijke bepalingen vastgesteld en de commissie in Haarlem week hier op geen enkel gebied van af.⁵¹

Al met al was het, gezien de meegaande opstelling van Haarlem bij de invoering van de schoolwet van 1801, geen verrassing dat de stad ook bij de invoering van de onderwijswet van 1806 weinig problemen maakte. De wet was door de grotere betrokkenheid van lokale bestuurders en leraren, en vanwege de samenwerking met het Nut dit keer ook landelijk een groot succes.⁵² Maar werden de maatregelen in de praktijk ook daadwerkelijk nageleefd? Dit zal uitwijzen of Haarlem zich daadwerkelijk zo gemakkelijk schikte naar de wensen van de staat.

De uitvoering van de schoolwet (1807-1813)

De schoolcommissie was van mening dat de onderwijsverbeteringen op alle drie de armenscholen op dezelfde wijze moesten worden ingevoerd.⁵³ De onderwijzers werden dan ook kritisch gecontroleerd. Hier was ook alle reden voor: in een rapport uit 1807 stelde de schoolcommissie bijvoorbeeld voor om Dirk van der Veen wegens dronkenschap en wangedrag te ontslaan.⁵⁴ En drie jaar later vonden de opzichters van school C het nodig om een

49 NHA, Archief schoolarchen, inv.nr. 31g, Brief aan de curatoren van latijnsche en andere scholen.

50 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 42, notulen commissie.

51 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 42, brief schoolmeesters aan stedelijke schoolcommissie 28 nov. 1806.

52 Lenders, *De burger en de volksschool*, 45.

53 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91, verslag 18 maart 1811.

54 NHA, Commissies 1616-1920, inv.nr. 111, verslag 1807.

aantal ondermeesters en assistenten van de school weg te sturen wegens ‘verregaande onge-regeldheden en schandelijk wangedrag’.⁵⁵ Maar er waren ook scholen waar de schoolcommissie graag op bezoek kwam, aangezien ‘de meesters van het onderwijs de eene in het eene en de andere in het andere uitmunten’.⁵⁶

De schoolcommissie had goed contact met de gemeente Haarlem, de scholen in de stad en het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Regelmatig gingen brieven heen en weer tussen de schoolcommissie en de burgemeester en wethouders over de stand van zaken. Toen de directie van school C bijvoorbeeld nog geen geschikt persoon had gevonden voor de functie van ondermeester, rapporteerden de leden dat er een advertentie in de *Haarlemmer Courant* was geplaatst.⁵⁷ De feitelijke bedenker van de schoolwet van 1806, Adriaan van den Ende, had ook regelmatig contact met de schoolcommissie van Haarlem (afb. 4). Zo verzocht hij de commissie in 1813 om hem meer informatie over de situatie op de verschillende scholen en de kwaliteit van de onderwijzers te verstrekken.⁵⁸ Verder moest de schoolcommissie jaarlijks verslag uitbrengen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken over het aantal scholen en eventuele veranderingen en bijzonderheden in het schoolwezen. Uit veel van deze verslagen blijkt dat de schoolcommissie tevreden was over het lager onderwijs in de stad. De leden schreven bijvoorbeeld in 1808:

Mijnheer! Wij hebben het genoeg om u te kunnen berichten, dat wij alle reden hebben om content te zijn over den ijver en bekwaamheid der onderwijzers in de Stads Armescholen en dat de meeste leerlingen goede vorderingen maken.⁵⁹

Op het gebied van huisvesting bleek het echter moeilijker concrete veranderingen te realiseren. Hoewel het aantal leerlingen na 1800 flink afnam, mogelijk omdat veel kinderen door de slechte economische situatie mee moesten werken, beklagden drie meesters zich in 1808 over de te krappe lokalen. Om hun betoog kracht bij te zetten, toonden ze schriftelijke berekeningen, die duidelijk maakten dat er te weinig ruimte in de lokalen was.⁶⁰ Hun oproep vond gehoor en het jaar daarop besloot de commissie dat er voor dertig leerlingen geen plaats meer was op stadsarmeschool A. De commissie kon echter geen structurele oplossing bieden; men keek of de kinderen elders konden worden ondergebracht of maar helemaal van school moesten worden weggestuurd.⁶¹ Bovendien maakte de directie van school A een paar jaar later opnieuw melding van overbevolkte lokalen.⁶² En ook het gebrek aan comfort liet zich niet makkelijk oplossen. Zo ontving de schoolcommissie in september 1810 enkele klachten over het feit dat er te weinig brandstof was om de lokalen goed te verwarmen.⁶³ De eisen aan schoolgebouwen die in de schoolwet van 1806 gesteld werden, konden in Haarlem wegens geldgebrek dus niet worden opgevolgd.

Een punt waar wel verbetering optrad, was de samenwerking tussen de schoolcommissie en de leraren. Onderwijzers gingen niet hun eigen gang, maar overlegden met de com-

55 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91, verslag mei 1810.

56 Ibidem, 20 maart 1809.

57 Ibidem, verslag 16 jan. 1809.

58 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 42, Brief Van den Ende aan schoolcommissie Haarlem, 28 april 1813.

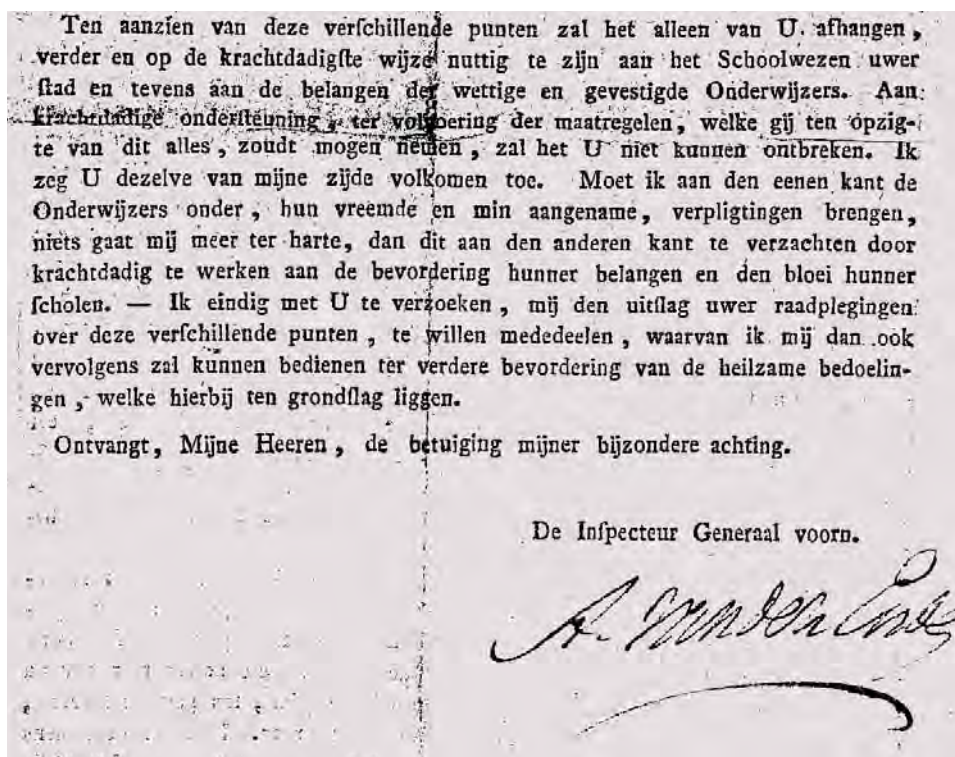
59 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91.

60 Ibidem, verslag 21 nov. 1808.

61 Ibidem, verslag 15 mei 1809.

62 Ibidem, verslag 23 juli 1812.

63 Ibidem, verslag 17 sep. 1810.

Afb. 4 Laatste alinea van de brief van Adriaan van den Ende aan de plaatselijke schoolcommissie te Haarlem. In deze brief van 28 april 1813 laat Van den Ende weten dat de schoolcommissie een belangrijke rol speelt bij de uitvoering van de schoolwet en dat hij ze met alles zal steunen. Noord-Hollands Archief, Commissies 1605-1920, inv.nr. 41.

missie over tal van zaken. Dat was niet vreemd, gezien de beslissende rol die de commissie speelde in de aanstelling van leraren. Artikel E van het huishoudelijk schoolreglement voor het departement Holland stelde dat sollicitanten naar de post van onderwijzer een examen moest worden afgenomen door de schoolopziener of een persoon die daartoe gemachtigd was door het gemeentebestuur. De onderwijzer met de meeste kunde en geschiktheid zou dan worden aangenomen.⁶⁴ Uit de vragen die de schoolcommissie aan toekomstige onderwijzers voorlegde, bleek dat er hoge eisen werden gesteld:

1. Wat oordeelt gij belangrijker beschaving van het verstand of de vorming van het hart?
2. Is het mogelijk op een stads-armenschool zonder lichamelijke straffen de kinderen tot hun plicht te houden? Onder welke voorwaarden zijn dezelve alleen geoorloofd? Hoe moeten ze desnoods worden uitgeoefend?
3. Hoe zal men het best de kinderen op de stads-armen scholen in de godsdienst onderwijzen?

64 Ibidem, Huishoudelijk schoolreglement departement Holland.

4. Bij welke gelegenheid hebben onze voorouders zich vrijgemaakt? Welke mensen hebben zich toen vereeuwigd?
5. Maak een ene welingerichte tafel van werkzaamheden voor een goede stads-armenschool.⁶⁵

Als een onderwijzer werd aangenomen, moest het gemeentebestuur of de school de aanstelling doorgeven aan de schoolopziener van het district. De sollicitant werd pas officieel onderwijzer als hij zijn kwalificaties en een schriftelijke bevestiging van zijn benoeming kon overleggen aan de schoolopziener. Wanneer een onderwijzer zich niet aan bepaalde artikelen uit het algemeen reglement hield, volgden er maatregelen. Als uiterste middel kon de onderwijzer uit het ambt gezet zou worden.⁶⁶

De relatie tussen de schoolcommissie en de onderwijzers was niet eenzijdig; onderwijzers namen ook zelf contact op over onderwijs zaken. Ene Van Dobben was bijvoorbeeld van mening dat leerlingen zijn school verlieten, omdat ze Frans wilden leren. Hij wilde de geldende wetten niet overtreden en vroeg daarom toestemming om een avondschool op te richten waar hij Frans mocht geven.⁶⁷ Maar nadat Van Dobben toestemming had gekregen, kwamen nog veel meer van dergelijke verzoeken bij de schoolcommissie binnen. Hier was lang niet iedereen gelukkig mee. Zo verzuchtte een onderwijzer dat:

De omstandigheden der tijden schijnen de zucht om de Fransche taal te leeren zoo algemeen te doen zijn dat zij zich op eene voor mij onaangename wijze doet gevoelen; daar er gedurende den tijd van een jaar meer dan veertig kinderen van mijne school op de onderscheidene Fransche scholen zijn verplaatst en welk getal nog door verscheiden mijner leerlingen zouden vermeerderd worden.⁶⁸

Een andere school startte in 1810 een proef om op woensdagavond het gewone onderwijs te schrappen en in plaats hiervan bijbelstudie te verzorgen. Het Nieuwe Testament moest hierin centraal staan en ook kinderen die al van school waren, kregen toegang tot de lessen.⁶⁹ De schoolcommissie rapporteerde dat de bijbelklas begon met het lezen van het Evangelie van Lucas en het geven van ophelderingen en nuttige aanmerkingen daarbij. Veel kinderen die van school ontslagen waren, vooral katholieken, maakten er gebruik van.⁷⁰ Het was overigens opvallend dat de schoolcommissie goedkeuring verleende aan dit privé-initiatief. De schoolwet van 1806 verbood immers leerstellig onderwijs en stelde dat de opvoeding gericht moest zijn op het algemeen Christendom. De bijbel moest zelfs van de boekenlijst. Maar dankzij de goede samenwerking was er blijkbaar ruimte voor dergelijke uitzonderingen.

Een belangrijke partij in de onderwijs hervormingen waren ook de ouders. De schoolcommissie deed daarom een nadrukkelijk beroep op hun verantwoordelijkheid. Met de schoolwet van 1806 werden lijfstraffen namelijk afgeschaft en de schoolcommissie riep de ouders van leerlingen op departementale scholen dan ook op om overtredingen te melden aan de president van de commissie. Het departement wilde er alles aan doen om ervoor te zorgen

⁶⁵ NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 42, verslag 20 april 1807.

⁶⁶ NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91, Huishoudelijk schoolreglement departement Holland.

⁶⁷ NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 42, brief 1808.

⁶⁸ Ibidem, brief 26 aug. 1811.

⁶⁹ NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91, verslag 19 maart 1810.

⁷⁰ Ibidem, verslag mei 1810.

Afb. 5 Fragment uit *De brave Hendrik*, een leesboekje voor jonge kinderen uit 1870. Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Rotterdam.

dat het nieuwe, verbeterde onderwijs ook in de praktijk tot resultaten zou leiden. Ouders die geen melding deden, werd verachting van het nieuwe schoolsysteem verweten.⁷¹ Ook werden ouders opgeroepen strenger toe te zien op het maken van huiswerk. Het onderwijs werd anders ernstig belemmerd.⁷² In 1811 deelde de commissie de ouders mee dat veel leerlingen te laat kwamen of spijbelden, en dat ze briefjes van ouders meenamen om dit te verdoezelen. Er bestond nog geen leerplicht. Artikel 1 van de onderwijswet stelde dat er ‘zo veel mogelijk, het geheele jaar door worden School gehouden’.⁷³ Maar in de praktijk was het lastig om de kinderen naar school te laten gaan aangezien het gezin het inkomen van hun werk niet kon missen. De nationale leerplicht zou uiteindelijk pas in 1901 door de Kamer komen. Daar kwam bij dat veel ouders helemaal niet zaten te wachten op de vernieuwde lesmethoden. Het hoofdelijke onderwijs en de lijfstraffen verdwenen, terwijl dat voor de ouders altijd normaal was geweest. Maar de aanschaf van duur lesmateriaal zat hen nog het meeste dwars. ‘Waarom moest er een nieuw verlicht rekenboekje komen als de *Cyfferinge* van Meester Bartjens uit 1604 nog volstond?’ De ouders begonnen pas te wennen aan de omschakeling toen de landelijke boekenlijst van Van den Ende in gebruik werd genomen.⁷⁴ Op de boekenlijst van school A stonden onder meer: *De brave Hendrik*, *Het lezen gemakkelijk*

71 NHA, Archief departement Haarlem van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen, inv.nr. 435, verslag juni 1807.

72 Ibidem, brief 20 maart 1811.

73 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91, Notificatie 1806.

74 Van der Burg, “‘Quelque chose à imiter?’”, 222.

gemaakt, *Vermakelijk spel en leesboek*, 't Volmaakte kind en Nuttige en vermakelijke school (afb. 5).⁷⁵

De onderwijzer werd naast dat hij zich bezig moest houden met de onderwijshervormingen ook nog belast met het toezicht op de hygiëne in het klaslokaal. Artikel 11 van het algemene schoolreglement gaf aan dat het de taak van de meester was om er op toe te zien dat de kinderen goed gewassen op school kwamen. Hij moest ook zorg dragen voor de gezondheid van de scholieren.⁷⁶ Lodewijk Napoleon stelde daarom in 1808 een decreet op over kinderziektes. Vanaf nu mocht er geen kind meer op school komen dat niet via natuurlijke weg of door middel van inenting in contact was gekomen met kinderziektes. Een tweede beleidsmaatregel was de opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken aan het Nut om een boekje over koepokken te herdrukken dat iedereen het nut van vaccineren in moest laten zien.⁷⁷

Uiteindelijk stond of viel de uitvoering van de onderwijshervormingen met de beschikbaarheid van financiële middelen. In het huishoudelijk schoolreglement van het departement Holland stond dat de steden er voor moesten zorgen dat het bestaan van de onderwijzers zoveel mogelijk werd verbeterd.⁷⁸ In april 1809 ontving de burgemeester van Haarlem een conceptreglement voor het lager onderwijs van de schoolcommissie. Het stadsbestuur bepaalde daarop dat de plaatselijke schoolcommissie nu jaarlijks 75 gulden (voor onkosten en salaris) uit de stadskas zou ontvangen.⁷⁹ In datzelfde jaar vonden er tevens verbouwingen plaats van de schoolgebouwen. Dit kostte voor school A, B en C gemiddeld 240 gulden per school.⁸⁰ Dit voorbeeld geeft aan dat er daadwerkelijk geld beschikbaar kwam voor het opknappen van de schoolgebouwen. Hiermee waren natuurlijk niet direct alle misstanden in het Haarlemse onderwijs opgelost, maar het duidt er op dat de geplande hervormingen geleidelijk voor verbetering zorgden.

In de periode 1807-1813 is duidelijk te zien dat de Haarlemse schoolcommissie er alles aan deed om de schoolwet van 1806 te laten slagen. De commissie was actief bezig met het onderhouden van contacten met het Ministerie van Binnenlandse Zaken, de burgemeester en wethouders van Haarlem, de scholen en de ouders van leerlingen. Als onderwijzers iets wilden, legden ze dit eerst voor aan de schoolcommissie, omdat ze het volgens de wet wilden doen. Ook elders in het land gingen opvallend veel scholen te werk volgens de nieuwe richtlijnen.⁸¹ Alleen de krappe lokalen en het incidentele geval van godsdienstonderwijs druisten tegen de schoolwet van 1806 in.

Conclusie

De periode 1795-1813 was een roerige periode voor Nederland, ook op het gebied van onderwijs. De hervormingen die de centralistische overheid voor ogen stonden, werden niet zonder slag of stoot overgenomen door de lokale bestuurders. Het was na de reactie op de schoolwet van 1801 en 1803 duidelijk dat een andere aanpak nodig was om een schoolwet

75 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 42, boekenlijst 1810.

76 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91, Notificatie 1806.

77 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 42, decreet 25 nov. 1808.

78 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91, Huishoudelijk schoolreglement voor het departement Holland.

79 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 42, extract verhandelen B&W 21 april 1809.

80 NHA, Commissies 1605-1920, inv.nr. 91, 1809.

81 Jan Lenders, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap in de negentiende eeuw' in: Nelleke Bakker, Rudolf Dekker en Angélique Janssens, *Tot burgerschap en deugd: volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-34, aldaar 21.

tot een landelijk succes te maken. Lokale bestuurders ervoeren de wetten van 1801 en 1803 namelijk als inbreuk op de plaatselijke autonomie, en ook leraren en ouders voelden zich gepasseerd. Pas als zij het belang van de veranderingen zouden inzien, had een schoolwet een kans van slagen gehad. De 'Commissaris voor de zaken van het lager schoolwezen en onderwijs', Van den Ende, had veel contact met onderwijzers en was door zijn ervaring als schoolopziener goed op de hoogte van de situatie in het onderwijs.⁸² Het lukte hem om van de schoolwet van 1806 landelijk een groot succes te maken. De grotere betrokkenheid van lokale bestuurders en leraren en de samenwerking met het Nut droegen hiertoe bij.⁸³

De centraliserende maatregelen met betrekking tot het onderwijs werden in Haarlem al vanaf 1801 goed ontvangen. Een aantal factoren heeft waarschijnlijk bijgedragen aan de meegaande opstelling van de stad. De particuliere initiatieven van een vooruitstrevende elite die al halverwege de 18de eeuw werden getoond met betrekking tot onderwijsverbeteringen laten zien dat de tijdsgeest wel degelijk rijp was voor hervormingen in het onderwijs. Het grootste discussiepunt was wie deze hervormingen moest uitvoeren en op welke wijze. De goede verhouding tussen de schoolarchen en later de schoolcommissie en het stadsbestuur in Haarlem maakte dat de samenwerking in deze stad soepel verliep. Een groot aantal leden van de schoolcommissie was lid van het Nut en dit waren zonder uitzondering vooraanstaande inwoners. Zij begaven zich in dezelfde kringen als de stadsbestuurders en onderhielden goede contacten met de bestuurders. Het departement Haarlem van het Nut was al voor de totstandkoming van de Bataafse Republiek nauw betrokken geweest bij het onderwijs in de stad. De overgang van het meer vrijblijvende contact tussen het stadsbestuur en de Nutsleden naar samenwerking met de schoolcommissie was derhalve niet zo groot. Beide partijen waren bereid samen te werken om het landelijke beleid uit te kunnen voeren. Wanneer het beleid niet werd uitgevoerd was de reden hiervoor dan ook vaak geen onwil maar geldgebrek.

Ook de betrokkenheid van Van den Ende bij de totstandkoming van het onderwijsbeleid heeft zeer waarschijnlijk een rol gespeeld bij de opstelling van de stad. Hij was namelijk enige jaren schoolarch te Haarlem geweest. Zijn werk werd zeer gewaardeerd en hij had er nuttige contacten opgedaan. Betrokkenheid van iedereen die iets met onderwijs te maken had, bleek een voorwaarde om enig resultaat te boeken. De vele gesprekken die Van den Ende in zijn functie als schoolarch met onderwijzers had gevoerd, gaven de leraren in Haarlem wellicht het idee meer betrokken te zijn bij de hervormingen. De schoolwet van 1806 is zo'n groot succes geworden doordat Van den Ende iedereen die iets met onderwijs te maken had erbij betrok. Het was namelijk van belang dat de hervormingen niet gezien werden als een middel om de lokale bestuurders de macht uit handen te nemen, maar dat onderwijsverbeteringen het doel waren. Pas toen lokale bestuurders, leraren en ouders het belang van verandering inzagen, waren ze bereid zich te schikken naar het landelijke beleid. In Haarlem was dit door de inzet van Van den Ende al in 1801 het geval terwijl dit landelijk nog tot 1806 duurde. De wijze waarop de onderwijshervormingen in deze stad ontvangen zijn is nu eens een voorbeeld van een geslaagde samenwerking tussen lokaal en landelijk bestuur in plaats van de meer gebruikelijke conflictsituaties in deze onrustige periode.

82 Lenders, *De burger en de volksschool*, 42.

83 *Ibidem*, 45.

Tussen kinderarbeid en bijbaan

Werk van schoolkinderen als bijdrage aan de gezinseconomie in noordelijk Noord-Holland 1930-1965

'Kinderarbeid' kwam in de 20ste eeuw nauwelijks meer voor in Nederland. Wel waren er tot ver in de eeuw kinderen die naast school thuis flink moesten meewerken. Hierover is nauwelijks iets gepubliceerd en daarom ging de auteur op zoek naar getuigenissen die ze verwerkte in een serie artikelen in Noordhollands Dagblad. Sommige mensen werden door haar geïnterviewd, anderen schreven hun herinneringen zelf op. Uit hun verhalen blijkt dat het in noordelijk Noord-Holland tot in de jaren vijftig voorkwam dat kinderen van boeren, tuinders en kleine zelfstandigen thuis moesten meehelpen. Dit lijkt vooral te hebben gespeeld in grote gezinnen die moeite hadden rond te komen. Het werk ging zelden ten koste van school, behalve dat sommige opgroeiende meisjes regelmatig werden thuisgehouden voor huishoudelijk werk – dit komt overeen met getallen over schoolverzuim uit de Schermer en Alkmaar. In de jaren zestig lijkt er een einde te zijn gekomen aan het verschijnsel. Hoogstwaarschijnlijk kwam dit door de toename van de welvaart en door technische en bedrijfsmatige ontwikkelingen. Voorzover kinderen nog meewerkten in het eigen bedrijf, werd het de gewoonte hen daarvoor te belonen.

Inleiding

In de tweede helft van de 19de eeuw vond in het leven van kinderen een belangrijke verandering plaats: ze gingen steeds langer naar school. Door de verbetering en uitbreiding van het onderwijs, de afname van de armoede en de invoering van wetgeving die de mogelijkheden om kinderen te laten werken beperkte, kwam een einde aan de wijdverbreide gewoonte om kinderen rond hun tiende of eerder van school te halen en aan het werk te zetten. Deze ontwikkeling werd in 1901 voltooid met de invoering van de leerplicht: vanaf dat moment gingen bijna alle kinderen (95%) zes jaar lang naar school, zodat ze pas vanaf hun twaalfde of dertiende hele dagen aan het werk konden gaan.¹

In de 20ste eeuw was er in Nederland dan ook weinig sprake meer van wat meestal wordt aangeduid met 'kinderarbeid': werk dat kinderen verhindert naar school te gaan of ze anderszins ernstig in hun lichamelijke of geestelijke ontwikkeling stoort. Wel waren er kinderen die zowel naar school gingen als werkten, buiten en ook wel onder schooltijd. In het begin van de eeuw kwam dit regelmatig voor en er is redelijk wat over bekend, omdat organisaties zoals onderwijzersverenigingen zich er zorgen over maakten. Tussen 1903 en 1913 verschenen verschillende enquêtes waarin het verschijnsel zo goed mogelijk in kaart werd gebracht.² Ook latere oral history-projecten, waarin mensen vertellen over hun jeugd in de jaren tien en twintig, hebben interessante informatie opgeleverd.³ Uit deze verschillende bronnen blijkt dat kinderen van kleine boeren, tuinders, niet-agrarische zelfstandi-

1 W. Schenkeveld, *Het Kinderwetje van Van Houten. Sociale wetgeving in de 19de eeuw* (Hilversum 2003).

2 *Arbeid van schoolgaande kinderen. Enquête ingesteld door de afdeling Amsterdam van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers* (Amsterdam 1903); *Rapport omtrent den arbeid door leerplichtige kinderen uitgebracht door de Gemengde Commissie voor Onderwijsbelangen mei 1904* (Utrecht 1904); *Kinderarbeid in Nederland en in het buitenland. Uitgegeven door het Bestuur van het Congres voor kindbescherming* (Amsterdam 1913).

3 Th. Veld, 'Arbeiders en onderwijs in Leiden in de jaren '10 en '20 van deze eeuw', *De school anno 1* (1984); A. Hibma e.a., *We hadden geen keus. Interviews met landarbeiders uit het Oldambt 1920-1940* (Groningen 1987); J. Zwemer, *Een zekel om geiteten te snieën. De geschiedenis van de landarbeiders op Walcheren 1900-1940* (Middelburg 1987); S. van den Oord, *Eeuwelingen. Levensverhalen van honderdjarigen in Nederland* (Amsterdam 2002); K. Slager, *Armoede treedt binnen. Levensverhalen van landarbeiders* (Goes 2005).

gen en ongeschoolde (land)arbeiders naast school regelmatig veel werk verrichtten om een bijdrage te leveren aan de gezinseconomie. Ze deden dat meestal vanaf hun tiende of elfde jaar en vooral in gezinsverband: kinderen werkten mee in het eigen bedrijf (winkel, werkplaats, boerderij, tuinderij), bij thuiswerk (bijvoorbeeld erwten uitzoeken, garnalen pellen) en meisjes werden in de huishouding ingezet. Ook gingen landarbeiderskinderen samen met hun ouders uit werken. Sommige schoolkinderen werkten buiten gezinsverband, bijvoorbeeld als loopjongen, krantenbezorger of bij tuinders, en droegen hun verdiensten dan thuis af.

Dit verschijnsel behoort reeds geruime tijd tot het verleden. Tegenwoordig werken basisschoolkinderen nauwelijks en werken oudere scholieren niet zozeer om hun ouders te helpen, maar om voor zichzelf te verdienen. Dit staat bijvoorbeeld beschreven in het eerste uitgebreide na-oorlogse onderzoek naar het werk van kinderen, dat in 1988 verscheen. Op lagere scholen kwamen volgens de onderzoekers ‘nauwelijks aanwijzingen naar voren van het voorkomen van kinderarbeid van enige omvang’. In het voortgezet onderwijs werkten wel veel leerlingen – ruim 70 procent van de dertien-, veertien- en vijftienjarigen – maar bijna altijd tegen beloning (meestal geld, soms kleine cadeaus, een vakantie of een fiets) en anders ging het om leuk of bijzonder werk zoals helpen in een manege of bij podiumoptredens. Alleen in het huishouden moesten kinderen meehelpen zonder dat ze daarvoor werden beloond: 90 procent van de meisjes en 60 procent van de jongens zei regelmatig boodschappen, de afwas of iets anders te moeten doen.⁴

Blijkbaar is ergens tussen circa 1920 en 1980 een einde gekomen aan het verschijnsel dat in bepaalde bevolkingsgroepen kinderen een bijdrage moesten leveren aan de gezinseconomie. Wanneer, hoe en waardoor dat gebeurde is niet precies te zeggen, want naar het werk van kinderen in deze periode is nauwelijks onderzoek gedaan. Een belangrijke bron in dit verband zijn de verhalen van mensen die als kind ‘de handen uit de mouwen hebben gestoken’. In de serie *Kinderwerk*, die in 2008 in de *Alkmaarsche Courant* verscheen, heb ik daar 27 verhalen over verzameld, deels in de vorm van interviews, deels in de vorm van eigen teksten van lezers. In dit artikel worden de bevindingen daaruit weergegeven, aangevuld met enkele getalsmatige gegevens afkomstig uit verslagen van Commissies tot Wering van Schoolverzuim.

Bij de bestudering van het materiaal houd ik rekening met enkele eerdere studies naar het werk van kinderen in de 20ste eeuw in Europa en Amerika. Die (schaarse) literatuur signaleert in de loop van de 20ste eeuw een afname van het werk van kinderen en verklaart deze in hoofdzaak als een kwestie van toenemende welvaart. Hugh Cunningham meent dat kinderarbeid na de Eerste Wereldoorlog ‘seems to have been in decline and increasingly at the margins of the economy’ en dat ‘for the great majority of [the children] the major change of the first half of the twentieth century was that they lost any productive role within the economy’. Hij verklaart dat uit de verbetering van de levensstandaard binnen gezinnen, waardoor het niet meer nodig was dat kinderen zo snel mogelijk productief werden. Veel schoolkinderen bleven wel werken, maar zeker vanaf halverwege de eeuw was dat vooral om hun eigen uitgaven te bekostigen.⁵ Neil Sutherland ziet in Canada vooral na de Tweede Wereldoorlog een duidelijke verandering optreden: het aantal kinderen dat hard moest meewerken nam

4 J. Neve en P. Renooy, *Kinderarbeid in Nederland, Een verkennend onderzoek naar omvang en verschijningsvormen van kinder- en jeugd-arbeid in Nederland* (Den Haag 1988) 22, 42, 69, 73-74.

5 H. Cunningham, *Children and Childhood in Western Society since 1500*. Tweede, herziene druk (Harlow 2005) 181, 185, 186.

Afb. 1 Boerendochter An Konijn uit Den Helder, foto uit de jaren dertig. Privébezit.

af en het werd gewoon dat kinderen hun verdiensten zelf mochten houden. Ook hij ziet als de belangrijkste oorzaak de toenemende welvaart.⁶

Ook wijzen enkele historici erop dat de hoeveelheid geschikt werk voor kinderen afnam. Sutherland meent dat de introductie van huishoudelijke apparatuur in de jaren vijftig en de gelijktijdig optredende afname van de gezinsgrootte een verlichting zal hebben betekend voor meisjes, die tot dan toe soms hard moesten meewerken in het huishouden. Hugh Hindman wijst erop dat na 1945 in de Noord-Amerikaanse landbouw verschillende soorten handwerk verdwenen, waarbij tot dan kinderen werden ingezet.⁷ Verschillende historici zijn het er overigens over eens dat de landbouw de sector is waarin het het langste gebruikelijk is gebleven dat kinderen meewerken (afb. 1).⁸

De rol van wetgeving wordt beperkt geacht. Zoals bijvoorbeeld Cunningham vaststelt, was de wetgeving die de arbeid van kinderen beperkte en hun aanwezigheid in scholen verplicht

6 N. Sutherland, *Growing Up: Childhood in English Canada from the Great War to the Age of Television* (Toronto/Buffalo/London 1997) 114-141.

7 H. Hindman, 'Understanding the persistence of child labor in US crop agriculture', verschijnt binnenkort in K. Lieten and E. van Nederveen Meerkerk (eds.) *Child Labour's Global Past 1650-2000* (Bern 2010).

8 Zie naast Hindman bijvoorbeeld M. Rahikainen, *Centuries of Child Labour. European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century* (Hampshire 2004) 200.

stelde, aan het begin van de zoste eeuw al een feit. De wetten werden in de loop van de eeuw alleen in zoverre aangescherpt dat ze voor steeds oudere leeftijdsgroepen gingen gelden.⁹

De kinderen die werkten

Het onderwerp van de serie ‘Kinderwerk’ was het werk dat mensen als schoolkind, zo tot hun veertiende jaar, hadden verricht. Het kon elk soort werk zijn, in het huishouden, het eigen bedrijf of elders, dat kinderen moesten doen om een bijdrage aan de gezinseconomie te leveren. De lezers bleken goed te begrijpen wat ik bedoelde: als ze teksten instuurden over hoe ze als kind de handen uit de mouwen hadden gestoken, hadden ze het niet over werk waar ze zelf voor hadden gekozen of dat ze tegen beloning hadden verricht. Dat was ook wel voorgekomen, maar pas als ze hun bijdrage aan het gezin geleverd hadden: ‘Als het werk op het land klaar was en onze bollen gepeld waren, mochten we bij een oom met bollenpellen nog wat voor ons zelf verdienen’ (tuindersdochter, geb. 1943).

De veertien vrouwen en dertien mannen die hun verhaal hebben verteld of opgeschreven, werden geboren tussen 1924 en 1955 en waren dus een schoolkind in de jaren dertig tot en met zestig. Vier van hen groeiden op in de stad Alkmaar, de anderen in dorpen in de omgeving van die stad zoals Broek op Langedijk, Heerhugowaard en Egmond, of elders in noordelijk Noord-Holland, zoals Nieuwe Niedorp, Bovenkarspel en De Weere. Verreweg de meesten hadden dus op het platteland gewoond.

Tabel 1 Geïnterviewde personen voor de serie Kinderarbeid

Aantal gevallen: 14 vrouwen, 13 mannen

Geboortejaar:	1924 tot 1955
Waarvandaan:	4 uit de stad Alkmaar, 23 van het platteland van Noord-Holland Noord
Werk ouders:	13 boeren/tuinders, 11 winkeliers/ambachtslieden, 3 ongeschoolde arbeiders
Gezinsomvang:	in 18 van de 27 gevallen zeven kinderen of meer
Werk in gezinsverband:	24 kinderen
Werk elders, met afdracht van geld:	5 kinderen
Type werk kinderen:	22 agrarisch; 7 winkel/nijverheid; 6 huishoudelijk; 2 thuiswerk; 2 verkoop langs de deuren

Waarom ze als kind hadden meegewerkt, was steeds om dezelfde reden: men had het niet breed thuis en er was veel werk te doen (afb. 2). ‘Mijn vader werkte zich een slag in de rondte en wij kinderen waren goedkope krachten, wij hielpen waar we konden’ (tuindersdochter, geb. 1955). Of: ‘Je begrijpt dat iedereen zijn steentje moest bijdragen om al die monden te voeden’ (kruidenierszoon, geb. 1938). Het was, zegt men, vanzelfsprekend dat de kinderen meehielpen. ‘Ongeacht wat je vader of moeder deed, daar hielp je mee. Maar dat sprak vanzelf, dat was een abc’tje. Dat noem ik echt geen werk hoor’ (zoon van schillenboer, geb. 1930).

⁹ Cunningham, *Children and childhood*, 181.

Afb. 2 Kruidenier De Boer uit Heerhugowaard had 15 kinderen, foto uit 1952. Privébezit.

Bijna iedereen kwam uit een gezin met een eigen bedrijf: dat geldt voor 24 van de 27 mensen. Dertien mensen werden geboren in een tuinders- of boerengezin, elf mensen als kind van andere zelfstandigen zoals bakker, aannemer, kruidenier, molenaar, caféhouder, schillenboer, zadelmaker of timmerman. Verder zijn er drie kinderen van arbeiders.

Opmerkelijk is dat veel mensen in een groot gezin opgroeiden: 18 van de 27 mensen werden geboren in gezinnen van zeven kinderen of meer.¹⁰ Daarnaast groeiden twee mensen op in gezinnen waarvan de vader jong overleed, waarna de moeder het bedrijf voortzette en twee mensen in gezinnen waarvan de moeder vaak ziek was. Ongeveer de helft van de respondenten waren de (op één na) oudste jongen of meisje in het gezin en geregeld maakte men de opmerking dat dat nogal had uitgemaakt. 'Ik was het oudste meisje en de oudste dochter moest altijd alles doen hè. En dat bleef zo, ook toen mijn zusjes opgroeiden' (dochter van timmerman, geb. 1927). Wie later werd geboren, had het vaak gemakkelijker. 'De jongsten kwamen in een gespreid bedje' (bakkerszoon, geb. 1938).

De werkzaamheden

De meeste mensen herinneren zich dat ze rond hun achtste, negende jaar voor het eerst begonnen mee te werken. 'Tot een jaar of acht mocht je kind zijn' (kruidenierszoon, geb. 1938). Dit was bijvoorbeeld de leeftijd waarop sommigen leerden melken. Van regelmatig, verantwoordelijk werk was dan nog geen sprake. Dat kwam, herinnert men zich in het algemeen, vanaf het tiende tot twaalfde jaar.

In de grote meerderheid van de gevallen werkten de kinderen in het gezinsverband. Op boerderijen en tuinderijen werden ze ingezet bij bepaalde werkzaamheden die niet zo zwaar

¹⁰ Zeventien van deze gezinnen waren rooms-katholiek, één gereformeerd.

maar wel tijdrovend waren. Zo lieten tuinders in het gebied rond Broek op Langedijk zich bij het aanplanten van de kool altijd door een kind helpen. ‘Vader voorop, één van mijn broers of ik er achter met de natte planten die eerst in het slootwater waren gespoeld. In cadans achter de gekromde rug van vader aan. O wee als we wegdroomden en hij zijn lege hand naar achter stak en er niet snel genoeg een bosje planten in werd gelegd! Of we legden ze te hoog of te laag in zijn hand, zodat het hem tijd kostte om ze te herschikken. Dat haalde hem uit z’n ritme en hij had immers zijn andere hand nodig voor het “koolplante-skoppie”. Gaatje maken met het “skoppie”, plant erin en met zijn laars het plantgat aandrukken – en dat úren achtereen’ (tuindersdochter, geb. 1955) (afb. 4). Ook werden kinderen vaak ingezet bij ‘bieten dunnen’, het uitdunnen van groepjes jonge bietenplantjes, dat in het voorjaar een arbeidspiek veroorzaakte. ‘Mijn vader legde wel eens een rolletje snoep aan het einde van een rijtje als we moesten bieten dunnen. Hij wist wel wat een rotwerk het voor ons kinderen was’ (tuindersdochter, geb. 1943). Ook bij het weghalen van onkruid konden kinderen goed helpen en hetzelfde gold voor bepaalde oogstwerkzaamheden als het plukken van bonen, erwten en aardbeien en het rooien van aardappels. Ook na de oogst was er werk voor kinderen zoals spruiten schoonmaken voordat die naar de veiling gingen.

Geschikte werkzaamheden bij de dieren waren vooral eieren rapen, kalfjes melk voeren uit een emmer, de koeien veekoeien geven en natuurlijk melken. Zulk werk begon vaak spelenderwijs. ‘Ik zal zo zeven of acht geweest zijn dat ik met m’n emmertje onder de koeien wilde. M’n vader had een koe uitgezocht, Lena 24, ik zal het nooit vergeten. Eerst deed ik het uit vrije wil, maar naarmate ik ouder werd, werd het heel vanzelfsprekend, de gewoonste zaak van de wereld. (...) Ik molk samen met vader, die toen al wat ziek werd. Hij riep mij om half zes ’s morgens. Dan had hij een kopje thee gezet dat we eerst dronken. Als we terug waren, omkleden, brood eten en naar school. En ’s avonds weer onder de koeien’ (boerendochter, geb. 1947). Nog zo’n voorbeeld van spelenderwijs beginnen met werken: ‘Ik vond werken met het paard erg mooi en dat wist m’n vader ook. Na het zaaien moest het land bijvoorbeeld gerold worden. ‘Kun je dat stukkie even doen’, zei mijn vader dan. Met zulke eenvoudige werkjes begon het en later werd het vanzelf meer. Mijn jongere broer was meer de trekkerman: als er een leuk werkje met de trekker was, dan was dat zijn werk’ (boerenzoon, geb. 1946).

Ook op sommige niet-agrarische bedrijven was er het nodige werk dat aan kinderen kon worden opgedragen. Vooral enkele kinderen van winkeliers vertellen dat zij al op jonge leeftijd flink werden ingezet. ‘Toen mijn vader overleed, bleef mijn moeder met zeven kinderen achter. Vóór school hielp ik met brood kneden, tussen de middag paste ik op de winkel en ook bleef ik soms weg van school om brood te venten’ (bakkersdochter, geb. 1928). In een kruideniersgezin met vijftien kinderen werkten de kinderen van jongs af aan flink mee. ‘’s Avonds wogen we de bestellingen af. Suiker, zout, stroop, meel, alle soorten bonen en hagelslag, koek, snoep, bonbons, enzovoort. Vooral ’s winters was er bijna elke avond wel wat te doen. Alleen op zondag mocht je iets voor jezelf doen, bijvoorbeeld een boekje lezen’ (kruideniersdochter, geb. 1934). Haar vier jaar jongere broer: ‘Vanaf mijn tiende jaar moest ik volop mee werken. Als er geen boodschappen of petroleum weggebracht moesten worden, dan naar de tuinders om wat bij te verdienen, maar dan wel voor het gezin.’

De zoon van een aannemer hielp vanaf zijn tiende mee en bestuurde vanaf zijn vijftiende een bouwkraan. De zoon van een zadelmaker hielp vanaf zijn twaalfde teugels en zeildoek repareren. Andere kinderen van kleine zelfstandigen werkten niet mee in het bedrijf, maar hielpen flink mee in het huishouden of brachten geld binnen door uit werken te gaan.

Afb. 3 De familie Van Rooy zoekt witte bonen uit. Geënsceeneerde foto uit 1953. Privébezit.

Een ander soort werk in gezinsverband was thuiswerk. Twee mensen vertellen hoe ze als kind hielpen bij het sorteren van bonen, iets wat in het najaar of de winter een paar weken lang gebeurde. 'Elke dag werd bij ons een juten zak van honderd kilo bezorgd. Dat leverde per zak een gulden op. We begonnen direct na het eten. Mijn moeder schepte met een schaal bonen uit de zak en stortte die dan op tafel. Wij zaten allemaal met een ijzeren schaal-tje op schoot. De bonen die niet goed waren, haalde je eruit, de andere bonen veegde je in je schaal-tje. Dat gerinkel ... nu ik het erover heb, hoor ik het nog steeds (afb. 3). Het werk had ook echt wel charme. Het was op winteravonden als je verder toch niet goed naar buiten kon. De radio stond aan, we zongen mee met de muziek. En als er niks moois was op de radio, speelde mijn vader op zijn mondorgel.' (dochter van ongeschoolde arbeider, geb. 1939).

Twee vrouwen hadden als meisje wel eens aan de deuren verkocht. Eentje bloemkool uit de tuinderij van haar vader, de andere gist. 'Er waren in de jaren dertig veel grote gezinnen die zelf brood bakten en wij verkochten blokjes gist daarvoor. Mijn moeder sneed die van een groot blok gist af en verpakte ze in papiertjes. 's Morgens voor schooltijd deed ik de wijk ten zuiden van ons huis. 's Middags na school ging ik naar het noorden, tot het eind van de dijk. Zo ging dat alle dagen' (tuindersdochter, geb. 1925).

Werk in het huishouden werd vrijwel alleen door meisjes gedaan. 'Ik heb mijn broer Jan nooit iets zien doen. Echt niet' (dochter van caféhouder, geb. 1934). 'Mijn zussen zeggen altijd: jij hoefde thuis niets te doen' (zoon van zadelmaker, geb. 1929). Van de meisjes werd juist soms veel gevraagd, blijkt uit de verhalen die zes vrouwen vertelden. Vooral de oudste dochters werden geacht hun moeder bij te staan. Dat betekende werk als stoffen, vegen, dweilen, het zeil boenen, bedden opmaken, de was doen, strijken, aardappels schillen, koken, afwassen, pannen schuren, op de jongere kinderen passen en hen verzorgen. 'Uit school was het direct naar huis. Voor spelen was geen tijd. Ik was gek op hekkiespringen of

knikkeren, maar ik wist dat ik direct naar huis moest komen. Want moeder had me nodig' (timmermansdochter, geb. 1927). Een andere vrouw was vanaf haar twaalfde regelmatig in haar eentje verantwoordelijk voor het huishouden, wanneer haar moeder in het ziekenhuis lag. 'Ik zeg wel eens, ik ben geboren met een stofdoek in mijn handen' (kasteleinsdochter, geb. 1934).

Ook moesten veel meisjes breien en kousen stoppen. 'Uit school mocht je niet meteen spelen, eerst moest je sokken breien. Op vier pennen. Elke dag, ik en mijn zussen. Ik had daar zo'n hekel aan! En tot 's avonds laat bij een kaars sokken stoppen' (boerendochter, geb. 1926). 'Alle dagen moesten we de kousen en sokken nakijken of er een gat in zat, want een klein gaatje stoppen is makkelijker dan een grote van een paar dagen' (kruideniersdochter, geb. 1934). De meisjes stopten ook de kousen van hun broers.

Verreweg het meeste werk vond dus in gezinsverband plaats. Maar dat was niet altijd het geval. Vijf mensen hadden als schoolkind bij anderen gewerkt en geld voor het gezin verdiend. Het betrof steeds seizoenswerk bij tuinders. 'Mijn ouders hadden geen geld om een fiets voor me te kopen om naar een vakschool te gaan en daarom had ik met mijn twaalfde jaar een vakantiebaantje bij een tuinder. 's Morgens om zeven uur beginnen tot 's avonds zes uur, dat was tien uur per dag voor twintig centen. Stekels en brandnetels wieden tussen de bloemen. 's Avonds waren die dunne kindervingertjes nog een keer zo dik van de brandnetels.' (man, geb. 1924). 'Als het werk gedaan was, zei de tuinder: "Ik reken wel met je vader af". Zelf kreeg ik niets' (kruidenierszoon, geb. 1938).

Werk en school

Het werk vond bijna altijd buiten schooltijd plaats: slechts 5 van de 28 mensen herinneren zich dat hun werkzaamheden op één of andere manier ten koste waren gegaan van hun schoolbezoek. In vier gevallen was dit in de jaren dertig en veertig. Een bakkersdochter (geb. 1928) bleef soms thuis omdat ze brood moest venten. 'Op school wisten ze denk ik wel waarom ik zogenaamd ziek was. Ze hielden wel rekening met die arme weduwe Nijman die overal alleen voor stond.' Een tuinderszoon (geb. 1934) verzuimde af en toe school in de tijd van het koolplanten. 'Soms één dag niet naar school, soms twee dagen. Als je dan weer op school kwam, vroeg de meester: "Waar was je gisteren?" "Ik had pijn in mijn buik, meester." En dan kreeg je een draai om je oren: "Je hebt vader zeker weer geholpen".' Behoorlijk vaak bleven twee meisjes thuis van school in verband met huishoudelijk werk. Ze hadden de eerste zes klassen al doorlopen en zaten in de zevende en achtste klas, bedoeld voor kinderen die niet zouden doorleren. Allebei zaten ze op rooms-katholieke meisjesscholen. 'Ik werd heel veel thuis gehouden. Daar werd nooit iets van gezegd door de zusters, want wij waren thuis met z'n dertien en grote gezinnen werden beschermd door de kerk' (boerendochter, geb. 1926). En: 'Ik ging vanaf mijn twaalfde alleen 's middags naar school; 's ochtends moest ik thuis werken. Dat had mijn vader zo met de zusters geregeld' (kasteleinsdochter, geb. 1934).

Uit de periode na de Tweede Wereldoorlog is slechts één verhaal over schoolverzuim, van een tuindersdochter geboren in 1955. 'Een enkele keer moesten we onder schooltijd mee naar het land. Vreselijk vond ik dat, want ik vond school leuk.'

Dat werk inderdaad weinig schoolverzuim veroorzaakte en dat dit bovendien in de loop van de eeuw nog verder afnam, blijkt nog duidelijker uit een paar verslagen van lokale Commissies tot Wering van Schoolverzuim, die bewaard worden in het Regionaal Archief Alk-

Afb. 4 Zo zag het koolplanten er uit. Tekening uit Cor Langendijk, *Late haver. Herinneringen aan mijn jeugd in Langendijk en omstreken* (2006).

maar. De ene serie verslagen is van de plattelandsgemeente Zuid- en Noord Schermer, waar in de periode 1918-1939 schoolverzuim onder de circa negentig leerlingen van de twee lagere scholen tot de 'grootte zeldzaamheden' behoorde: de meeste jaren had de commissie helemaal niets te doen.¹¹ De andere, uitgebreidere serie verslagen betreft Alkmaar in de periode 1927-1968. Ook hier was het schoolverzuim vrij beperkt en nam het, afgezien van de oorlogsperiode 1939-1945, steeds verder af. Voor de oorlog daalde het aantal gevallen van relatief schoolverzuim van 176 in 1927 naar 71 in 1938, in de oorlogsjaren schoot het getal omhoog naar 1102 in 1944, na de oorlog daalde het aantal gevallen van relatief schoolverzuim weer, tot 13 in 1968.

In welke mate het schoolverzuim in Alkmaar werd veroorzaakt door werk valt uit de verslagen over de jaren dertig en veertig niet op te maken. Die vermelden slechts één lange rij van gebleken oorzaken, zoals in 1937 'spijbelen, oppassen, huisarbeid, venten, medehelpen in bedrijf, bedelen, uitstедigheid zonder noodzaak, met moeder kleren koopen, langer uitblijven dan het verkregen verlof, naar dokter gaan en daarna niet op school komen, ontevredenheid over onvoldoende vordering of over opgelegde straf, armoede in het gezin, geen schoeisel of onvoldoende kleding, enz.'¹²

De meer gedetailleerde verslagen uit de jaren vijftig en zestig bieden meer inzicht. Daarin valt op dat huishoudelijk werk in de jaren vijftig een vrij belangrijke oorzaak was van schoolverzuim. Zo stond in 1951 tegenover 29 keer 'spijbelen zonder medeweten ouders', elf keer 'helpen in de huishouding', 21 keer 'helpen in de huishouding wegens ziekte of ernstige gezinsmoeilijkheden' en dertien keer 'boodschappen voor of met moeder'. Daarbij vergeleken veroorzaakte 'vader helpen in zijn beroep' nauwelijks verzuim: slecht vier keer. In 1955 en 1956 maakte de commissie bezorgde opmerkingen over schoolverzuim door meisjes, zoals: 'Bij het onderzoek bleek wederom dat bij voorkeur meisjes van dertien à veertien jaar thuis worden gehouden om moeder in het huishouden te helpen.' Maar in 1960 was er blijkbaar iets veranderd: nu waren spijbelen en 'tegenzin tegen school' belangrijker oorzaken van schoolverzuim dan 'moeder helpen'.¹³

¹¹ Regionaal Archief Alkmaar (hierna RAA), Archief van de Gemeente Zuid- en Noord Schermer, nrs. 71, 359 en 601.

¹² RAA, Commissie tot wering van schoolverzuim te Alkmaar 1927-1944.

¹³ RAA, Gemeentelijke Commissie tot Wering van Schoolverzuim Alkmaar 1901-1969, inv.nr. 3.

Waardering van het werk

Gevraagd naar hoe ze nu op hun jeugd terugkijken, vinden sommigen dat ze als kind wel erg weinig vrijheid hebben gehad. 'Ik denk wel eens, ik heb wel wat van m'n jeugd gemist.' (kas-teleinsdochter, geb. 1934). Aan de andere kant waarderen veel mensen het dat ze als kind hebben geleerd om aan te pakken. 'Ik ben heus niet slechter geworden van dat werken. Ik ben er juist beter van geworden' (aannemersdochter, geb. 1934).

Op de eigenlijke werkzaamheden wordt verschillend teruggekeken. Sommige mensen hebben vooral positieve herinneringen. 'Ik vond koolplanten helemaal geen naar werk. Er werden altijd wel geintjes gemaakt. Echte West-Friese humor' (bakkerszoon, geb. 1936). 'Ik vond afgewen wel leuk werk. Vergeleken bij sommige schoolvriendinnen, die op het land moesten helpen en koeien melken, vond ik dat ik het nog niet zo slecht getroffen had' (kruideniersdochter, geb. 1934). Anderen kijken met veel meer afkeer terug en dan gaat het vaak om huishoudelijk werk en werk op het land. 'Ik voelde me net een oud wijffie als ik kousen zat te stoppen. En ik heb nog altijd een hekel aan huishoudelijk werk' (timmermansdochter, geb. 1927). 'Ik werkte op het land samen met een oom, die zei geen stom woord. Af en toe kwam een vliegtuig over en dan dacht ik "kon ik maar mee"' (boerendochter, geb. 1934). Enkele mannen herinneren zich hoe ze als opgroeiende jongen werk moesten doen dat hun krachten te boven ging. 'Als jochie van amper veertien jaar tilde je kisten en manden aardappelen, kool etc. Je stond er bijna aan vast, soppend in de prut' (man, geb. 1943). Een ander vertelt over hoe hij als ongeveer veertienjarige zijn vader hielp bij het bouwen van een hooistapel: 'Het was "toe jongen schiet op!" en "verdomme!", ik hoor het nog. Ik stond doornat van het zweet op die hooiwagen en ik was zo bek- en bekaft. En in ene voel ik een knak en ik denk, ik kan echt niet meer en ik laat me maar zo van die wagen afduvelen. Soms, bij bepaalde bewegingen, voel ik die plek van vroeger nog. Er is toen iets gebeurd in mijn rug. Nee, als ik terugkijk, had dat in mijn ogen toen niet mogen gebeuren' (tuinderszoon, geb. 1930).

De enige werkelijk grote frustratie die sommige mensen noemen, is dat ze aan het einde van hun schooltijd niet hun eigen weg konden kiezen maar voor het gezin moesten blijven werken. Ze waren nodig in het huishouden of in het familiebedrijf of moesten gaan verdienen en het geld thuis afstaan (afb. 5). 'Ik kon heel goed meekomen op school, daar vocht ik voor. Maar in de achtste klas moest ik van school en leren naaien. Ik was zó jaloers op de andere meisjes die wel mochten doorleren' (timmermansdochter, geb. 1927). En: 'Als jongen dacht ik altijd "ik ga nóóit in dit bedrijf". Ik wilde naar zee, daar droomde ik van. Maar daar was geen sprake van. Ik moest naar de ambachtschool en daarna zo gauw mogelijk meedoen in het bedrijf' (aannemerszoon, geb. 1938). 'Toen ik één keer bleef zitten op de mulo, was het meteen afgelopen. Ik moest mijn vader opvolgen, ook al hield ik helemaal niet van het vak. Pas heel veel later ben ik onder het kruideniersjuk vandaan gekomen' (kruidenierszoon, geb. 1938).

Het einde van het verschijnsel

Op één na, zijn alle verhalen uit de jaren dertig tot halverwege de jaren vijftig. Uit de periode daarna kwam maar één verhaal binnen, uit de tweede helft van de jaren zestig.¹⁴ Pogingen om via oproepen aan de lezers meer 'late gevallen' te verzamelen, leverden niets op. Eén van

¹⁴ Afgemeten naar het moment dat iemand tien jaar oud was. Ik ga er bijvoorbeeld van uit dat de verhalen van iemand die in 1945 werd geboren, zich ongeveer halverwege de jaren vijftig afspeelen.

Afb. 5 De familie Vredenburg van de gelijknamige Alkmaarse wasserij sorteert het wasgoed. Foto uit 1947. Regionaal Archief Alkmaar.

de redenen zal zijn geweest dat de serie ‘Kinderwerk’ jongere lezers waarschijnlijk minder aansprak – op historische rubrieken in *Noordhollands Dagblad* reageren meestal vooral oudere lezers. Maar het is ook waarschijnlijk dat de beschreven vormen van onbetaald werk door kinderen vanaf de jaren zestig nauwelijks meer voorkwamen.

Opvallend is ten eerste wat enkele lezers vertelden over hoe zij met hun eigen kinderen omgingen. Terwijl zij in hun jeugd zonder enige beloning thuis hadden meegewerkt, hadden ze dat later niet meer van hun kinderen geëist. ‘Wij betaalden onze kinderen wel, voor vuil plukken en bollen pellen. Mijn man zei eerst: “hoe kom je erop?” Die is wat ouderwets dan ik. Maar ik vond het heel reëel. Ik zei: “En anders sturen we onze dochter naar de buurman en dan kan het buurmeisje hier komen werken.” Want dan zouden ze toch ook geld krijgen’ (boerendochter, geb. 1940). Een ander citaat: ‘Mijn dochters zijn ook uit bollen pellen gegaan, maar zij mochten het geld zelf houden. Ze kochten er een radio en een tv’tje van’ (bakkerszoon, geb. 1936).

Ongetwijfeld was de reden van deze verandering de na-oorlogse welvaartsstijging. Dankzij de sinds de jaren veertig steeds uitgebreidere kinderbijslagregelingen, de algemene welvaartsstijging vanaf halverwege de jaren vijftig en de met name in de jaren zestig grote afname van de gemiddelde gezinsomvang, kregen gezinnen het financieel beduidend gemakkelijker.¹⁵ Dit zal ervoor hebben gezorgd dat het nu in alle bevolkingsgroepen de gewoonte werd dat kinderen die werkten daarmee voor zichzelf mochten verdienen. Met de

¹⁵ *Nederlandse cultuur in Europese context 4, 1950: welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000) 272. Rineke van Daalen, ‘De invoering van kinderbijslag in Nederland, Kostwinning en standsbesef’, *Amsterdams Sociologisch-Tijdschrift* (2002) 282-312.

kanttekening dat de grens tussen betaald en onbetaald werk niet helemaal scherp te trekken is: ‘Onze twee jongens hebben we ook wel vrij streng opgevoed hoor. Ze moesten voor hun zakgeld mee te werk.’ s Morgens gingen we om vijf uur naar de markt. En dan gold: niet mee, geen zakgeld’ (kasteleinsdochter, geb. 1934). En: ‘Begin jaren zeventig, toen mijn vader was gestopt met de tuinderij, ging ik in de zomervakantie bollen pellen. Voor zakgeld was geen ruimte in het budget, dus we leerden al vlug: als je geld wilt, wérk je er maar voor’ (tuindersdochter, geb. 1955).

Ook is het waarschijnlijk dat er steeds minder een beroep werd gedaan op de kinderen. Zo werd ten eerste de huishoudelijke taak van meisjes in een gezin minder belangrijk. Daarop duidt het al genoemde gegeven dat rond 1960 in Alkmaar ‘moeder helpen’ nauwelijks nog een oorzaak was van schoolverzuim. Dit komt overeen met de veranderingen die plaatsvonden. Vanaf de tweede helft van de jaren vijftig werden wasmachines, stofzuigers, gasfornuizen en koelkasten in korte tijd gemeengoed in de Nederlandse huishoudens.¹⁶ De was doen, koken en het huis schoonhouden kostte daardoor veel minder tijd. Ander huishoudelijk werk (groenten inmaken, sokken breien) ging zelfs helemaal tot het verleden behoren. Bovendien kwam een einde aan de traditie van zeer grote rooms-katholieke (en in mindere mate gereformeerde) gezinnen, waar de inzet van de oudste dochters zo’n beetje onmisbaar was.¹⁷

Ook in de familiebedrijven nam de behoefte aan het werk van de kinderen af. Eén voorbeeld daarvan wordt door een respondent genoemd. Zij had als meisje haar vader vaak geholpen bij koolplanten, maar later hoefde dat niet meer. ‘Eind jaren zestig liet mijn vader het koolplanten zetten machinaal uitvoeren door een loonwerker. Wij gingen alleen nog met vader mee voor het “inboeten”: het handmatig met koolplanten opvullen van de open plekken’ (tuindersdochter, geb. 1955). Een traditioneel belangrijke vorm van agrarisch werk door kinderen was dus verdwenen en het was niet de enige. Vanaf circa 1950 kwam het machinaal melken in hoog tempo op, in de jaren zestig maakte de introductie van herbiciden de onkruidbestrijding veel eenvoudiger en ook het bietendunnen was toen niet meer nodig dankzij de verbeterde zaaitechnieken.¹⁸ Bovendien stopten veel kleine bedrijven er helemaal mee. In de jaren zestig gingen veel kruideniers, bakkers en andere middenstanders over de kop door de opkomst van filiaalbedrijven.¹⁹ Ook in de landbouw nam het aantal familiebedrijfjes sterk af: zo hielden in de jaren zestig en zeventig in het gebied rond de Langedijk veel tuinderijen er mee op.²⁰ Tegen deze achtergrond is het waarschijnlijk dat het vanaf de jaren zestig nauwelijks meer voorkwam dat kinderen flink moesten meewerken om het gezin draaiende te houden, zonder dat ze daar voor werden beloond.

Waarschijnlijk speelde wetgeving hooguit een beperkte rol. In de jaren twintig kwam er een zevende verplicht schooljaar bij en in de jaren veertig weer één. Dat gebeurde beide keren pas toen dat extra schooljaar in de praktijk al vrij gebruikelijk was, al stuitte het beide keren ook op

16 *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw 4, Huishoudtechnologie. Medische techniek* (Zutphen 2001) 148.

17 Exacte gegevens over de teloorgang van het zeer grote gezin zijn niet beschikbaar. Zie over de sterke daling van de gemiddelde gezinsgrootte binnen de rooms-katholieke gezindte: A. Somers en F. van Poppel, ‘Het vergaan der huwelijkskuisheid, De invloed van priesters op de geboorteregeling onder katholieken in Nederland in de periode 1935-1970’ in: *Mens en Maatschappij* (2003) 300-330.

18 *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw 4, Landbouw en voeding* (Zutphen 2000) 90-93 en 102-103.

19 Th. de Nijs, *Op zoek naar de verdwenen middenstand* (Hilversum 2007) 13 en 20.

20 S. Entius, *100 jaar Broeker veiling: 350 jaar tuinbouw- en veilinggeschiedenis in de Langedijk* (Broek op Langedijk 1986).

Afb. 6 Adrie Hoogewerf uit Wognum aan het werk op het land. Foto uit 1962. Westfries Archief.

‘verzet en onwilligheid’ van ouders, de laatste keer het meest op het platteland.²¹ Bij de veranderingen in de jaren vijftig/zestig kan leerplichtverlenging echter geen rol hebben gespeeld; die zou pas weer in 1971 plaatsvinden. Ook wetgeving die het werken door kinderen beperkte, zal een geringe rol hebben gespeeld. Tussen 1919 en 1955 veranderde er nauwelijks iets in deze wetgeving. Deze verbood het laten werken van kinderen tot veertien buiten het eigen gezinsverband, met uitzondering van werk in de landbouw. In 1955 werd die laatste uitzondering geschrapt, zodat het vanaf dat moment verboden was om kinderen bij iemand anders op de boerderij of tuinderij te laten werken.²² Maar dat zal weinig gevolgen hebben gehad; het gros van het agrarisch werk werd immers verricht door kinderen uit het eigen gezin (afb. 6).

Conclusie

Hoewel de serie ‘Kinderwerk’ niet met systematisch onderzoek gepaard ging, vallen er uit de verzamelde verhalen toch enkele conclusies te trekken. In elk geval is duidelijk geworden dat het zeker tot in de jaren vijftig voorkwam dat in het noordelijk deel van Noord-Holland sommige schoolkinderen thuis flink moesten meewerken. Dit kwam voor bij kinderen van kleine zelfstandigen en arbeiders, maar bovenal in de agrarische sector: de meeste respondenten kwamen uit boeren- of tuindersgezinnen en verreweg het meeste werk vond plaats in de landbouw. Dat kinderen in deze sector het langst zijn blijven werken, komt overeen met constatering van eerdere historici.

21 N. Dodde, ‘Een geschiedenis van de leerplicht’ in: T. van der Hulst en D. van Veen (red.), *Recht doen aan zorg. 100 jaar leerplicht in Nederland* (Leuven/Apeldoorn 2000) 1-68.

22 J. van Drongelen, *Kinderarbeid. Wat niet en wat wel mag. Themakatern Leerplichtwet 1969* (Lelystad 2000) 18.

Hoe representatief de respondenten zijn, dus hoe gebruikelijk het was dat kinderen van agrariërs, kleine zelfstandigen en arbeiders in Noord-Holland Noord flink meewerkten, is niet te zeggen. De geïnterviewden zelf waren daar niet eenduidig over: de een benadrukte hoe gewoon het was dat kinderen meewerkten, de andere herinnerde zich juist jaloers te zijn geweest op leeftijdsgenootjes. Opvallend is dat veel mensen uit zeer grote gezinnen kwamen of uit gezinnen die door het overlijden van de vader extra moeite hadden om rond te komen, en dat zij binnen deze gezinnen vaak tot de oudste kinderen behoorden. Dit doet vermoeden dat ze wellicht bovengemiddeld hard zullen hebben gewerkt. Al met al is mijn indruk dat het gebruikelijk was dat kinderen van agrariërs, kleine zelfstandigen en arbeiders meewerkten, maar dat niet alle kinderen dat deden.

Over ontwikkelingen gedurende de periode 1930-1955 vallen op grond van dit kwantitatief beperkte onderzoek geen stellige uitspraken te doen. Opmerkelijk genoeg ontbreken aanwijzingen dat de situatie al voor het midden van de eeuw veranderde, zoals Cunningham aanneemt. Het is dus de vraag of die aanname juist is. Wel zijn er duidelijke aanwijzingen dat het verschijnsel dat kinderen onbetaald flink meewerkten in de jaren zestig grotendeels tot een einde kwam. Dat zou uitstekend overeenkomen met de economische en maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland rond die tijd. Daarbij lijkt niet alleen de toenemende welvaart maar zeker ook de afnemende hoeveelheid geschikt werk voor kinderen een belangrijke factor te zijn geweest.

Reviewartikel

Beschermde stads- en dorpsgezichten in Noord-Holland

Het wettelijke instrument van de beschermde stads- en dorpsgezichten staat onder druk. In een overzichtswerk van 50 beschermde gezichten in Noord-Holland pleiten de auteurs voor het in stand houden van de regel. Dat is de beste manier om het unieke historische karakter van de Hollandse dorpen te beschermen. Door: IRMGARD VAN KONINGSBRUGGEN

Wie na een buitenlands verblijf vanuit oostelijke richting op Schiphol aanvliegt, bovendien het geluk van helder weer heeft, herkent de provincie Noord-Holland in een oogopslag. Na de strenge geometrische gelijkvormigheid van de Noordoostpolder waarover men zojuist nog vloog, volgt de groene en door water doorsneden provincie die ingeklemd lijkt tussen de voormalige Zuiderzee en de duinenrij van de Noordzee. Kleine stadjes liggen aan de dijk, daarachter bijna verstild agrarisch land met dorpen en stolpboerderijen. Plotseling is er een scherp contrast: zeer dichte, stedelijke bebouwing en veel industrie, een breed kanaal, hectiek, Amsterdam, polder, luchthaven.

Grote verscheidenheid is een wezenlijke karakteristiek van deze provincie; het beeld van het landschap verandert voortdurend, duinen en geestgronden, drassig veenweidegebied, statige droogmakerijen, bosrijke zandgronden. Even divers zijn de steden en de dorpen, waarvan de plattegronden zich laten lezen als geschiedenisverhalen. Sommige bestaan al sinds de vroege middeleeuwen of nog eerder, andere kwamen vooral in de Gouden Eeuw tot ontwikkeling, vele werden vanaf de late negentiende eeuw uitgebreid met parken voor villabewoners en met wijken voor arbeiders en middenstanders en kwamen in de twintigste eeuw in een stroomversnelling. Er zijn havensteden, damsteden, badplaatsen, vissersplaatsen, plaatsen die zich lineair ontwikkelden langs belangrijke routes of een dijk langs een meer, nederzettingen die vanuit een brink ontstonden of vanuit een burcht, steden met vooral een militaire functie, ontworpen volgens een vast stramien. Geen provincie biedt zo'n divers aanzien als Noord-Holland, verscheidenheid is haar identiteit. *Het ene gebied is het andere niet.* Atlas van beschermde stads- en dorpsgezichten in Noord-Holland van Ana van der Mark en Marijke Beek is dan ook een goede titel voor een boek over waardevolle plaatsen in deze provincie die rijksbescherming genieten 'vanwege algemeen belang en wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde', zoals het in de monumentenwet staat.

De publicatie is een initiatief van de organisatie Welstandszorg Noord-Holland (WZNH) die voor diverse gemeentes in de provincie de welstands- en monumentenadvisering verzorgt. De auteurs Van der Mark en Beek zijn aan deze organisatie verbonden en hebben beiden een architectuurhistorische achtergrond. De vijftig beschermde gezichten worden beschreven en zijn in beeld gebracht met een plattegrond en enkele foto's. Helaas zijn straat- en gebiedsnamen niet op de kaarten terug te vinden en ontbreken bijschriften bij de foto's zodat het atlasgedeelte niet meer dan een oppervlakkig beeld schetst. Dat is jammer, vooral omdat de auteurs zelf constateren dat informatievoorziening over de beschermde gezichten gering is, terwijl een breed draagvlak ervoor noodzakelijk is. Hoe divers de Noord-Hollandse stads- en dorpsgezichten zijn toont de atlas echter overtuigend, evenals de achterzijde van de kaft met vijftig fotootjes van de beschermde gezichten. Het boek overstijgt

het provinciale belang omdat het, in een hoofdstuk geschreven door Van der Mark, tevens inzicht geeft in de totstandkoming en werking van het instrument van de beschermde stads- en dorpsgezichten. Marijke Beek geeft in het laatste hoofdstuk een kritische evaluatie van het instrument. Daarmee is het boek lezenswaardig voor een breder publiek dan de inwoners van de provincie en de adviescommissies voor ruimtelijke kwaliteit die nieuwbouwplannen en ruimtelijke ontwikkelingen van beschermde stads- en dorpsgezichten beoordelen.

Het wettelijk instrument van de beschermde gezichten is vijftig jaar oud en staat onder druk. In september 2009 schreef voormalig minister van cultuur Plasterk in zijn *Beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg* dat hij voornemens is dit instrument af te schaffen. Cultuurhistorie zal immers vanaf 2010 via het Besluit ruimtelijke ordening net als economie, veiligheid, sociale aspecten en natuurwaarden een factor van betekenis en afweging zijn bij elke ruimtelijke ingreep. Tegen de achtergrond van de modernisering van de monumentenwet is *Het ene gebied is het andere niet* dus een uiterst actueel boek. De *Modernisering Monumentenzorg* zal zich minder op het beschermen van individuele monumenten gaan richten, maar vooral aandacht besteden aan het behoud van cultuurhistorische waarden bij ontwikkelingen van gebieden. De culturele en artistieke gebouwde hoogtepunten uit de geschiedenis van Nederland zijn volgens de minister al rijksmonument. Laatstelijk werden honderd topmonumenten uit de wederopbouwperiode geselecteerd. Daarnaast is het streven om niet primair energie te steken in restauraties, maar vooral in zinvol hergebruik van monumenten. Dat lijkt innovatiever dan het is want hergebruik is van alle tijden. Monumenten veranderden voortdurend door allerlei gebruikswensen en overigens ook ten gevolge van restauraties! De modernisering van de monumentenzorg is met instemming van de Tweede Kamer in december jongstleden begroet, maar zij nam wel een motie aan om het huidige beleid tot aanwijzing van beschermde stads- en dorpsgezichten voort te zetten. Dat bepleiten Marijke Beek en Ana van der Mark ook. De slotzin van *Het ene gebied is het andere niet* luidt: 'Als het instrument niet al bijna vijftig jaar had bestaan, dan zou het nu uitgevonden moeten worden.'

In de eerste monumentenwet die Nederland in 1961 kreeg, is de bescherming van historisch waardevolle stads- en dorpsgezichten reeds opgenomen. Men was zich er van bewust dat de beleving en betekenis van monumenten samenhangen met de omgeving waarin ze staan. Verpaupering van binnensteden, stadsvernieuwingprojecten, cityvorming, maar ook transformaties van het platteland met ingrijpende consequenties voor het voortbestaan van agrarische dorpen betekenden niet alleen een bedreiging voor historische gebouwen en structuren, maar isoleerden oude gebouwen tot historische eilandjes. Grootschalige uitbreidingen tastten bovendien het karakteristieke stads- en dorpsilhouet aan. Tegen het vooruitgangsgeloof van de moderne tijd in bood de monumentenwet naast monumentale gebouwen ook cultuurhistorisch waardevolle stads- en dorpskernen bescherming opdat 'wenselijke of noodzakelijke veranderingen slechts geschieden op zodanige wijze, dat het aspect van het geheel niet, of althans zo weinig mogelijk schade lijdt', aldus de toelichting op de wet.

Grote verschillen

De aanwijzing van de status van beschermd stadsgezicht geschiedt sinds 1961 door de ministers van Cultuur en Ruimtelijke Ordening gezamenlijk. Voorwaarde voor een beschermd stad- en dorpsgezicht is dat het gebied tenminste één rijksmonument telt. De monumentenwet voorkomt aantasting van het beeld, want voor sloop in een beschermd gebied is een

vergunning nodig, net als voor nieuwbouw en verbouwingen. Met een beschermend bestemmingsplan wordt het ruimtelijk beleid geregeld. Zo kan het historisch karakter van een gebied, bepaald door verkavelingstructuren, bouwvolumes en rooilijnen, wegenpatronen en straatprofielen, vaarten, grachten en groenvoorzieningen worden beschermd en is continuïteit in functioneren zoveel mogelijk gewaarborgd. Nadere vormgevingsaspecten, detailleringen, materiaal en kleur van gebouwen worden in de welstandsnota vastgelegd, want met een bestemmingsplan kun je geen 'beeld' beschermen.

Voordat het Rijk tot aanwijzing van een beschermd gezicht kan overgaan moet je weten wat je precies wilt bewaren. In de toelichting die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed opstelt worden de te beschermen waarden in kaart gebracht. Tot halverwege de jaren zeventig beschreven de toelichtingen vooral de geschiedenis van de plaats en de kunsthistorische kenmerken van de individuele bebouwing. Vanaf 1975 kwam er vooral aandacht voor de ruimtelijke structuur en het daarmee samenhangende maatschappelijk functioneren van het gebied. Sinds de jaren negentig is er in de toelichting weer meer aandacht voor vormgevingsaspecten en worden naast structurele kenmerken en functies ook cultuurhistorische waarden beschreven en de relatie met de omliggende omgeving nadrukkelijker genoemd. De auteurs laten zien dat het voor gemeenten vaak moeilijk is om de vertaalslag van toelichting naar bestemmingsplan te maken. Meer begeleiding vanuit de Rijksdienst zou wenselijk zijn, met richtlijnen waarmee de balans tussen behouden en ontwikkelen gevonden kan worden.

Hoe het instrument in Noord-Holland werkt, blijkt uit het hoofdstuk 'Vier gebieden nader bekeken'. In Broek in Waterland is verder verval van het dorp sinds 1965 voorkomen door de historische vereniging die zich inzette voor een beschermd gezichtstatus. Sinds die in 1971 een feit is, is er niet alleen veel behouden, maar is het historische beeld van het dorp versterkt, al woont er geen autochtone Broeker meer in de historische huizen. Zorgvuldig onderzoek vormde de basis voor het beschermende bestemmingsplan uit 1974. Nieuwbouw in het beschermde gezicht werd alleen mogelijk in een vormgeving die gedictieerd is door wat men tot in detail weet van de geschiedenis van het bouwen hier. Een overgangszone tussen de historische kern en de nieuwbouwwijk moet de scheiding tussen het beschermde oude deel en de onbeschermden nieuwbouwwijk verzachten. Het draagvlak onder de bevolking is groot, de informatievoorziening is goed, de historische vereniging is nog steeds zeer actief. Sinds 1971 beoordeelt een Commissie voor Stads- en Dorpsbeheer alle bouwvoorvragen binnen het beschermde gebied. Met succes creëerden zij een ideaalbeeld van Broek.

Enkhuizen, waar eveneens een historische vereniging zich sinds 1971 inspande voor de aanwijzing van de oude stadskern tot beschermd stadsgezicht, is daarentegen geen ideaal historisch havenstadje geworden, al heeft de stad vanaf het water van de voormalige Zuiderzee nog steeds een indrukwekkend silhouet, is het zeventiende-eeuwse stratenpatroon nog grotendeels intact en zijn er veel gerestaureerde monumenten. Het (water)toerisme vaart er wel bij. Nieuwbouw is er nadrukkelijk ook, verspreid door de stad en op locaties waar voorheen pakhuizen en bedrijven waren. Ruimtelijke en cultuurhistorische waarden hebben volgens de auteurs bij de inrichting en vormgeving van deze 'inbreidingslocaties' voor woningbouw een uiteenlopende rol gespeeld. Naar aanleiding van de huidige beeldkwaliteit vragen ze zich af of die wel historisch verankerd is. De gezichtsbescherming is dus een rekbaar instrument, zo blijkt, en biedt geen garantie voor een evenwichtige aanpak.

Dat blijkt ook uit de recente aanwijzing van het Brediuskwartier in Bussum, een villawijk met veel groen en een stedenbouwkundig plan van architect De Bazel die de hoogteverschil-

len ten gevolge van zandafgraving en omringende afwateringssloten daarvoor ten volle benutte. De bewoners zijn trots op de aanwijzing en proberen uit alle macht plannen voor uitbreiding van een naburig hotel met hoogbouw te weren. Zij worden gesteund door de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed die de hoogbouw eveneens een aantasting van het dorpsbeeld vindt. Biedt het bestemmingsplan hier voldoende bescherming voor de karakteristiek van dit gebied? Het is nog de vraag, temeer omdat de gemeente nieuwe ontwikkelingen juist wil bevorderen en er geen richtlijnen door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed gegeven zijn hoe je cultuurhistorische waarden inzet bij nieuwe plannen.

Hoe nieuwe ontwikkelingen een beschermd gezicht kunnen bedreigen, laat het kleine beschermde gebied rondom de monumentale Ruinekerk van Bergen zien. In de toelichting die de Rijksdienst maakte, is aandacht voor het maatschappelijk functioneren van deze kern waar vanaf ca. 1900 door opkomend toerisme veel herbergen verrezen. Deze ontmoetingsfunctie is veel bewoners tegenwoordig vanwege toenemende overlast een doorn in het oog; de woonfunctie komt erdoor onder druk te staan. Rooilijnen, bebouwingsschaal en bebouwingsbeeld evenals kernmerkende rijen bomen zijn in de toelichting beschreven, maar deze waarden zijn niet vertaald naar een beschermend bestemmingsplan. Direct achter het beschermde gezicht zijn in de loop der jaren een groot winkelcentrum en grootschalige nieuwbouw verrezen die het aanzien behoorlijk verstoren. Ondernemers zijn fel gekant tegen de beschermde status, veel bewoners ook, het draagvlak is dus gering. De tegenstellingen in de gemeente bemoeilijken het opstellen van een aangepast bestemmingsplan met uitgangspunten voor verder ruimtelijk beleid; gebiedscriteria over detaillering, materiaal en kleur zijn zelfs uit de welstandsnota geschrapt. Hoe moet het nu verder met de cultuurhistorische karakteristiek van het beschermde gezicht van Bergen?

Historische identiteit

Hun maatschappelijk functioneren, ruimtelijke inrichting, relatie met hun directe omgeving en hun architectuur hebben aan dorpen en steden een eigen karakteristiek gegeven. Deze historisch gevormde identiteit kan alleen door beschermend ruimtelijk beleid bewaard blijven. Dat betekent niet dat er een glazen stolp over de gebieden gezet moet worden. In 1961 werd het instrument van het beschermde stads- en dorpsgezicht in het leven geroepen juist om ontwikkelingen mogelijk te maken, maar zonder schade te berokkenen aan die historisch gevormde karakteristiek. Het accent lag in 1961 wat meer op behouden naast ontwikkelen en tegenwoordig juist op behouden *door* ontwikkelen. Dat doet recht aan wat geschiedenis werkelijk is, namelijk continue verandering. Doel van het huidige beleid is om de ontwikkelingen door de tijd heen leesbaar te houden, niet om één moment te bevriezen, want dat is a-historisch.

In de nieuwe monumentenzorg zal daarom de aandacht van object naar gebied verschuiven en van restauratie naar herbestemming. Het begrip 'monument' is vervangen door 'erfgoed'. Het gaat niet langer exclusief om monumentale (kunst)historische of bouwhistorische waarden, maar om een veel breder domein van cultuurhistorische betekenisgeving. Ook belevingswaarden, het alledaagse gebruik, emoties en persoonlijke herinneringen bepalen wat mensen in herinnering willen houden en dus erfgoed is. Die historische en maatschappelijke waarden kunnen goed op lokaal niveau worden beschermd, met name als ze een rol van betekenis spelen in het beginstadium van ruimtelijke plannenmakerij. Toerisme, de financiële waarde van monumentaal vastgoed en de aantrekkingskracht van locaties-met-geschiede-

nis hebben van erfgoed eveneens een economische factor gemaakt. Diezelfde gevolgen zijn ook voor de beschermde stads- en dorpsgezichten aangetoond. Marijke Beek noemt het beschermde stads- en dorpsgezicht terecht een 'voortuitgeschoven post' van het nieuwe beleid.

Van groot belang blijven actieve burgers bij het beschermen en doorgeven van cultuurhistorische betekenissen. De auteurs benadrukken echter ook het belang van architectuur- en cultuurhistorici. In elke welstandscommissie zouden zij zitting moeten hebben vanwege hun kennis van de geschiedenis van ruimtelijke en maatschappelijke ontwikkelingen, de architectuur, de stedenbouw en het landschap, kennis die voor de beoordeling van nieuwe bouwplannen uiterst belangrijk is. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zou instrumentarium voor gemeenten moeten ontwikkelen waarin ook de ontwikkelingskansen van erfgoed staan. Alleen dan kunnen gemeenten bestemmingsplannen en aanvullend instrumentarium maken waarin cultuurhistorie werkelijk verankerd is en kunnen ontwerpers plannen maken waarbij erfgoed niet de storende factor, maar juist de inspiratiebron is. De aanwijzing door het Rijk van beschermde stads- en dorpsgezichten geeft gemeenten een extra stimulans om de ruimtelijke kwaliteit van hun gebied duurzaam te beschermen en te bevorderen. De auteurs hebben overtuigend aangetoond dat het instrument niet moet worden afgeschaft, maar beter worden benut. Uit de voorbeelden die zij geven, blijkt dat het bestemmingsplan onvoldoende karakteristieke waarden beschermt en dat de Rijksdienst zijn verantwoordelijkheid voor het erfgoed bij ruimtelijke ontwikkelingen moet nemen.

Beek en Van der Mark zijn niet ingegaan op de recente discussie over de naam van het instrument. Gesteld werd dat het wellicht beter is niet langer van 'gezichten' te spreken, omdat die aanduiding te exclusief beeldelementen, de buitenkant dus, benadrukt. Daardoor blijft onderbelicht dat ook ruimtelijke structuren en maatschappelijk functioneren de identiteit van een gebied bepalen. Ook zou de tegenstelling stad-dorp in Nederland inmiddels achterhaald zijn. Er wordt zelfs geopperd het predicaat 'beschermd' achterwege te laten, omdat dat tot het misverstand kan leiden dat bevrozing is beoogd in plaats van ontwikkeling. Alternatieven werden echter niet geboden en waarom ook? Doel van de moderne monumentenzorg en van het aloude instrument van het beschermde gezicht is immers om mooie gebieden met een duidelijke ruimtelijke of structurele samenhang die cultuurhistorisch en/of wetenschappelijk van belang zijn zodanig te ontwikkelen dat hun karakteristieke aanzien niet volledig verdwijnt. Volgens mij heet dat beschermen!

Boek:

Marijke Beek en Ana van der Mark, *Het ene gebied is het andere niet. Atlas van beschermde stads- en dorpsgezichten in Noord-Holland* (Amsterdam, Architectura & Natura 2009).

Hollands Spoor

Backers over de vloer

Op 29 maart 1910 werd in Amsterdam de Backer Stichting opgericht door de kinderen van Cornelis Henrick Backer. Zij behoorden tot de laatste generatie van een Amsterdams geslacht dat sinds de Alteratie in 1578 vrijwel continue een plaats had gehad in de stadsregering. Hun vader had in zijn testament laten vastleggen dat de omvangrijke collectie portretten en objecten die deze geschiedenis illustreert bijeen en voor het nageslacht bewaard moesten blijven. Sinds de jaren vijftig is de collectie officieel in bruikleen gegeven aan het Amsterdams Historisch Museum. Een eeuw na de oprichting van de stichting zet dit museum deze opvallende verzameling in het zonnetje met een publicatie en een tentoonstelling in museum Willet-Holthuysen. De tentoonstelling opent 26 november voor het publiek.

De naam Backer doet bij de meesten waarschijnlijk minder belletjes rinkelen dan de geslachten Six, Bicker of De Graeff, toch is de collectie die de familie Backer gedurende drie eeuwen bijeen heeft gebracht een bijzonder document. Zij toont de geschiedenis van een Amsterdamse regentenfamilie gedurende de hele 17de, 18de en 19de eeuw. Waar andere, vergelijkbare collecties in de 19de- en 20ste eeuw uiteen zijn gevallen, is de collectie Backer dankzij de oprichting van de stichting bijeen gebleven om het verhaal van de familie te vertellen.

De publicatie en de tentoonstelling vertellen dit verhaal aan de hand van de bewaard gebleven portretten, objecten en het omvangrijke familiearchief dat bewaard wordt op het Amsterdamse Stadsarchief. De lotgevallen van de familie vallen samen met de geschiedenis van de stad, zodat de 'kleine geschiedenis' van één familie, de 'grote geschiedenis' van de stad inkleurt en soms aanvult. In deze aflevering van Hollands Spoor geeft FEMKE DIERCKS vast een inkijkje in de verhalen en portretten van een paar leden van de familie Backer, die hun stempel in het bijzonder op de collectie hebben gedrukt.

Willem Backer (1595-1652)

Willem Backer was in een aantal opzichten de belangrijkste telg van het geslacht Backer (afb. 1). Met hem kreeg de familie haar naam en haar grootste politieke faam.

De vader van Willem, Cornelis Jorisz had na de Alteratie een plaats in de Vroedschap gekregen. Willem zelf kwam een stap verder in de politiek toen hij in 1639 werd gekozen tot één van de vier burgemeesters van Amsterdam. De weg hiertoe was door zijn vader bereid, maar de naam Backer was afkomstig van Willems moeder. De brouwersfamilie Backer was vóór de Alteratie erg rijk geweest en het overnemen van die naam gaf Willem Backer extra status. Het wapen dat hij voerde, met een uitkomende rode leeuw met een gouden schijf tussen de voorpoten en een zilveren schuinbalk in rood, was afkomstig van zijn oma, Lijstbeth van Leuven. Haar familie had het wapen in 1556 met een keizerlijk octrooi ontvangen. Willems vader had een veel eenvoudiger wapen met een rode hoorn gevoerd, dat verwees naar de gevelsteen van zijn haringpakkerij aan de huidige Prins Hendrikkade (nu num-

Afb. 1 Jan van Mieris, portret van Willem Backer (1595-1652), ca 1685, olieverf op doek, 50 x 40 cm. Collectie Backer stichting in bruikleen aan het AHM (SB 2544).

Afb. 2 'Gedenkpenning van de eerste steenlegging van de toren van de nieuwe kerk', 1647, koper 7.8 x 7 cm. Collectie Backer stichting in bruikleen aan het AHM (PB 22).

mer 25). Die steen is overigens nog steeds te zien.

Als burgemeester zette Willem Backer zich in voor de herbouw van de Nieuwe Kerk, die in 1645 door brand ernstig beschadigd was geraakt. Hij had zelfs het idee om aan de kerk een toren toe te voegen die de hoogste van de Republiek moest worden. In 1647 legde zijn zoon Cornelis de eerste steen voor de bouw. De toren is echter nooit voltooid. Willems politieke tegenstanders, de libertijnse protestanten onder leiding van Andries Bicker en Cornelis de Graeff, vonden de bouw van een nieuw stadhuis belangrijker en toen Willem Backer in 1652 overleed kwam de bouw van de toren definitief stil te liggen. Willems inzet voor de bouw van de toren bleef niet onopgemerkt, een tijdgenoot noemde hem zelfs 'de gouden kerckpilaar'. In de collectie van de stichting bevindt zich een ruitvormige penning die herinnert aan de eerste steenlegging van de toren (afb. 2). Het opschrift luidt:

Ao 1647 den 26 junij is geleijt den eersten steen van de jonge Heer Corenlis Backer out 14 jaren de soon van de Heer Willem Backer president en regerent Burgemeester der Stadt Amsterdam. / Ao 1647 is door ordre van de Heeren Burge-meesters gefondeert de tooren van de nieuwe Kerck breed 74 voet het opgaende 64 voet ende isgeheijt met 6363 masten soo groote als kleijne.

Willem Backer Cornelisz. (1656-1731)

We slaan een generatie over en komen in de 18de eeuw bij Willem Backers gelijknamige kleinzoon.

De politieke invloed van de familie was inmiddels behoorlijk afgeslankt. De gereformeerde factie waartoe de Backers behoorden, had de macht op het stadhuis verloren. De tweede Willem Backer hield zich dan ook met hele andere zaken bezig. Hij was een verzamelaar en had een grote rariteitenverzameling: van dieren op sterk water tot bijzondere gesteentes en oude vuurwapens. Ook bezat hij een aanzienlijke collectie schilderijen, zowel van tijdgenoten als Willem van Mieris en Jan van der Heyden als van oudere schilders en verzamelde hij prenten naar Italiaanse Renaissance schilders. Al zijn verzamelingen zijn na zijn dood geveild (afb. 3).

Naast rariteiten verzamelde Willem Backer ook familieportretten. Niet alleen hadden zowel hij als zijn vrouw een aantal oude portretten geërfd, hij gaf ook een groot aantal stukken in opdracht. De portretten van zijn kinderen die hij door de Amsterdamse schilder Arnold Boonen liet maken zijn te zien op de tentoonstelling evenals de kopieën van voorouders door Willem van Mieris. Het opvallendste portret uit deze laatste serie is waarschijnlijk het portret van Willems grootvader (zie afb. 1). Hierop zien we het gezicht van de in 1652 overleden burgemeester, maar de achtergrond en kleding zijn helemaal aangepast aan de mode van de jaren tachtig van de 17de eeuw.

De belangrijkste portretopdracht van Willem Backer, waarin zijn verzamelactiviteiten het best tot uiting kwamen, was een album waarin hij de koppen van maar liefst 116 voorouders liet

Afb. 3 Jörg Ruel, 'knobbelhoornbeker met verguld zilveren montuur', ca. 1625. Het Backerwapen is later aan het object toegevoegd. 48.4 x 19.1 x 19.5 cm. Collectie Backer stichting in bruikleen aan het Rijksmuseum (BK-BR-562) a.

Afb. 4 Dominicus van der Smissen, Mr. Henrick Backer (1730-1779), ca. 1755, olieverf op doek, 80 x 67 cm. Collectie Backer stichting in bruikleen aan het AHM (SB 2556).

vastleggen. Overal in de familie vond hij voorouderportretten die hij door kunstenaars als Willem van Mieris en Anna Folkema in het klein liet kopiëren in Oost-Indische inkt. Daaronder liet hij de namen en de geboorte- en sterfdata van de geportretteerde schrijven in een banderol. Het was sinds de late 17de eeuw steeds gebruikelijker geworden voor leden uit regentenfamilies, die zich niet meer zo actief in de regering waren en hun bestaan rentenierend doorkwamen, om zich in de roemruchte geschiedenissen van hun eigen geslacht te verdiepen. Willem Backer was dus geen uitzondering, maar de kwaliteit van de grote hoeveelheid portretten in het Album Backer, maakt het tot een heel bijzonder document.

Eén van de portretten in het Album is dat van Willems dochter Catharina. Zij leverde op een andere wijze een bijdrage aan de collectie. Catharina, die na haar huwelijk met haar neef Allard de la Court naar Leiden verhuisde, was namelijk schilderes van bloemstillevens. Op de tentoonstelling zijn zowel schilderijen als tekeningen van haar hand te zien. Catharina leidde overigens geen gelukkig leven. Na de dood van haar vader brak er een hevige ruzie tussen haar echtgenoot en haar

broer en zussen uit over de verdeling van de nalatenschap. Ze zou haar broer pas weer spreken na de dood van haar echtgenoot.

Afb. 5 Achterkant van het portret van Willem Backer door Jan van Mieris.

Afb. 6 Interieur van de eetkamer in het Backerhuis aan de Keizersgracht 567, ca. 1910.

Henrick Backer (1730-1777)

Ook een verre neef van Willem Backer Cornelisz, Henrick Backer was opdrachtgever van een aantal familieportretten. Hij liet niet alleen zichzelf (afb. 4) en zijn vrouw, Cornelia Maria Elias, maar ook zijn ouders Cornelis Backer Jansz en Margaretha Bicker door Dominicus van der Smissen afbeelden. Van der Smissen was uit Duitsland afkomstig maar reisde als portrettist langs verschillende Europese steden en vorstenhoven. Ook in Amsterdam was het in deze tijd erg modieus om door een Franse, Engelse of Duitse schilder in een zware internationale stijl geprotretteerd te worden. Daarnaast liet Henrick Backer, die als secretaris verbonden was aan de Admiraliteit van Amsterdam een serie kopieën maken naar portretten van voorouders. De originelen waren toen nog bij zijn vader. Zowel de kopieën als de Van de Smissen portretten maken deel uit van de collectie van de Backer Stichting en hangen op de tentoonstelling. Ze zijn te herkennen aan de wapenschildjes die hij erop liet schilderen.

Naarmate de 19de eeuw vorderde kwamen de Backers ook in het bezit van een aantal stukken die afkomstig waren van verwante families. Uit de familie Schaep erfden ze een bijzondere groep voor-

ouderportretten op klein formaat die de afstamming van Gerard Schaep toont. De familie Alewijn bracht een groot aantal 19de-eeuwse silhouetten in. Deze schaduwportretten waren vóór de uitvinding van de fotografie een snelle en goedkope manier om een portret te laten maken. Rondreizen- de knipkunstenaars specialiseerden in het genre, maar het was ook onder amateurs erg geliefd.

Opmaat naar de stichting

Aan het einde van de 19de eeuw kwam de collectie bijeen in het huis van de familie aan de Keizersgracht 567. Dit pand was door vererving in het bezit van de Backers gekomen en was de laatste verzamelplaats van de collectie voor deze naar het museum ging. We hebben dankzij een aantal vroeg 20ste-eeuwse foto's een aardig idee van hoe het interieur er met de portretten uit zag (afb. 6). Het huis werd ten tijde van de foto's bewoond door een dochter van Cornelis Henrick Backer, Cornelia Henriette.

Een broer van Cornelia Henriette, Johan Backer, was de motor achter de oprichting van de stichting. Hij was door zijn vader tot administrateur van de collectie benoemd. Hij bestudeerde haar intensief, bracht biografische informatie over de gepor-

tretteerde aan op de achterkanten van schilderijen (afb. 5), en kocht enkele portretten van voorouders uit de handel. Hij was ook de drijvende kracht achter een tentoonstelling van de collectie in 1909 in het Stedelijk museum in Amsterdam. Het daarop volgende jaar liet hij in de statuten van de stichting opnemen dat de collectie, wanneer zijn zuster er geen zorg meer voor kon dragen, ondergebracht moest worden bij het Stedelijk Museum. Met het testament van Cornelis en de stichtingsakte van Johan Backer, werd het voortbestaan van deze bijzondere collectie gewaarborgd. Niet alleen voor de familie, maar ook voor Amsterdam.

Het zou nog tot de Tweede Wereldoorlog duren voor deze bepalingen actueel werden en de inmiddels bejaarde Cornelia Henriette Backer ver-

huisde. Tijdens de oorlog werd de collectie ondergebracht in de depots van dit museum. Toen het Stedelijk Museum zich na de oorlog op moderne kunst ging richten, werd een nieuw onderkomen voor de collectie van de Backer Stichting gevonden in Museum Willet Holthuysen, net als het oude Backerhuis gevestigd aan de Amsterdamse grachten. Daar is zij sindsdien gehuisd. Het is dan ook de perfecte omgeving voor de huidige tentoonstelling.

Met zevenmijslaarzen door een familiegeschiedenis van drie eeuwen heen gaan, kan niet anders dan een onvolledig beeld geven. Om alle Backers in portret te ontmoeten en de hele familiegeschiedenis te ontdekken, kunt u vanaf 26 november terecht in Museum Willet Holthuysen.

Backers over de vloer

Vanaf 26 november 2010

Tentoonstelling in Museum Willet Holthuysen

Herengracht 605
1017 CE Amsterdam
Tel: 020 5231822
www.ahm.nl

maandag t/m vrijdag: 10.00-17.00 uur
zaterdag en zondag: 11.00-17.00 uur
feestdagen: 11.00-17.00 uur

Op 25 december en 1 januari is het museum gesloten.
Op 5, 24 en 31 december sluit het museum om 16.00 uur.

0 t/m 5 jaar	gratis
6 t/m 18 jaar	€ 3,50
Volwassenen	€ 7,-
65+	€ 5,25
ANWB ledenvoordeel, Show your card!, Holland Pass	€ 5,25
CJP, Cultuurpas, ISIC, ITIC, IYTC	€ 3,50
Stadspas, I amsterdam, Congress Card, I amsterdam Card,	
Vereniging Rembrandt, ICOM, Museumkaart, xxxs Card	gratis
Groepen vanaf 15	groepskorting van 25%

Museum Willet Holthuysen is vanaf Centraal Station te bereiken met tram 4, 9 en 14, halte Rembrandtplein, op alle metrolijnen, halte Waterlooplein.

Publicatie

Met medewerking van F. Diercks, N. Middelkoop en S.A.C. Dudok van Heel, *Backer. Een Amsterdamse familie in Beeld*, (Amsterdam) Amsterdams Historisch Museum (Zwolle) Waanders 2010 ISBN 978-90-4007-717-3.

Tijdingen

De ziel van Gouda

Steeds vaker zijn plaatselijke historische verenigingen een belangrijke aanjager bij het tot stand komen van gemeentelijk erfgoedbeleid. Zo is het Gouds Watergilde – een werkgroep van de Historische Vereniging ‘die Goude’ – een zeer actieve pleitbezorger voor het herstel, behoud en hergebruik van het rijke waterstaatkundige erfgoed van die stad. Het gemeentebestuur heeft in nauwe samenwerking met het Watergilde en andere burgerinitiatieven een beleidsvisie voor de historische binnenstad ontwikkeld. Tijdens een stadswandeling met Watergildelid Han Breedveld, leerde Tijdingenredacteur CARIN GAEMERS de geschiedenis van Gouda lezen aan de hand van waterlopen en sluizen en maakte zij kennis met de ziel van Gouda.

Erfgoedbeleid in beweging

Het landelijke beleid ten aanzien van monumentenzorg is volop in beweging. In de afgelopen jaren stelde het ministerie van OCW vele tientallen miljoenen beschikbaar om de achterstand op het gebied van monumentenzorg in te lopen. De niet zolang geleden gereorganiseerde Rijksdienst voor Archeologie, Monumentenzorg en Cultuurlandschap werd op 11 mei 2009 omgedoopt tot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en op 1 januari 2011 wordt de regeling Modernisering Monumentenzorg van kracht.

Daarin zijn de procedures voor het aanvragen van subsidies en vergunningen vereenvoudigd. Tevens wordt veel sterker dan voorheen de nadruk gelegd op context en herbestemming. Meer aandacht dus voor het monument als onderdeel van een wijk, landschap of een ander ensemble. In april van dit jaar verklaarde de toenmalige staatssecretaris Marja van Bijsterveldt van OCW: ‘Monumenten zijn niet van de staat maar van de straat’. Want monumenten zijn niet alleen van belang voor de culturele en economische ontwikkeling van Nederland maar ook voor de mensen die in de omgeving van een monument wonen.

Dat laatste is niets nieuws voor de talloze burgers die als lid van een plaatselijke historische vereniging of ‘werkgroep-tot-behoud-van’ ijveren voor restauratie en hergebruik van monumenten. Zij zijn zich terdege bewust van de waarde van grote en kleine monumenten in hun woonomgeving. Niet alleen van monumentale gebouwen die eigendom zijn van de overheid of van particulieren, maar ook van industrieel erfgoed en monumentale onderdelen van de stedelijke infrastructuur. Veel van dergelijke monumenten zijn na het verlies van

hun oude functie in verval geraakt en niet zelden staan ze op de nominatie om te worden gesloopt. Om deze monumenten te redden moeten vrijwilligers van burgerinitiatieven echter wel over een goed uithoudingsvermogen beschikken.

Burgerinitiatieven in Gouda

Al in 1984 werd de Initiatiefgroep Gouda Havenstad opgericht. Met als belangrijkste ambities: herstel van de verbinding tussen de stad en de Hollandse IJssel, ontdemping van verdwenen grachten en het weer beweegbaar maken van historische bruggen. Een kwart eeuw later is alleen die laatste doelstelling voor een deel verwezenlijkt. Andere initiatieven hadden gelukkig meer succes.

Sinds 1990 beheert een groep vrijwilligers van de Stichting Binnenhavenmuseum Turfsingel met financiële en logistieke steun van het gemeentebestuur een museumhaven bij de Mallegatsluis. Twee jaar later mocht de stichting voor het symbolische bedrag van een gulden het nabijgelegen schipperswachthok overnemen. Het totaal vervallen gebouw uit 1912 werd liefdevol gerestaureerd met behulp van subsidies, bijdragen van grote en kleine sponsoren en veel vrijwillige arbeid. Eveneens in 1992 liet het gemeentebestuur het Amsterdamse Verlaat restaureren, een onderdeel van het bijna achthonderd meter lange complex van historische sluizen in de binnenstad.

Het Gouds Watergilde, een werkgroep van de plaatselijke historische vereniging ‘die Goude’ sloot in 2004 met een ‘Waterconferentie’ een nieuwe impuls te geven aan het herstel van de verbinding tussen de stad en de rivier en de terugkeer van het water in het historische centrum. Tijdens die bijeenkomst onderzochten 22 deelnemers moge-

Afb 1 Historische plattegrond van Gouda in 1649. Titel: *Gouda*. Uit de atlas van Joan Blaeu. Groene Hart Archieven.

lijkheden om historische sluisen en bruggen te behouden en om ooit gedempte grachten weer open te graven. Het gemeentebestuur raakte mede daardoor overtuigd van de grote cultuurhistorische waarde van het eeuwenoude watersysteem van de stad en ontdekte een toeristische trekpleister met een aanzienlijk ontwikkelingspotentieel. Het motto van het Watergilde ‘als het water weer gaat stromen krijgt Gouda zijn ziel terug’ vindt sindsdien in steeds bredere kring weerklank.

Om het herstel van de historische waterlopen te realiseren, startte de gemeente Gouda in 2005 het kennisproject ‘Hollandse Waterstad’. Dit project moest de samenwerking tussen diverse partijen gestalte geven en daarnaast met andere Hollandse watersteden een kenniscentrum opzetten voor het onderzoek naar de versterking van oude watersystemen in historische binnensteden. Het project kreeg financiële ondersteuning van het landelijke studieprogramma ‘Leven met water’, dat onderzoek subsidieert naar oplossingen voor toekomstige waterproblematiek ten gevolge van klimaatveranderingen.

Voor de uitvoering van het kennisproject werd het Consortium Hollandse Waterstad opgericht, een samenwerkingsproject van ondermeer de gemeente Gouda, de toenmalige Rijksdienst voor Monumentenzorg, het Hoogheemraadschap Rijnland, het Watergilde van Historische Vereniging ‘die Goude’ en het Zuid-Hollands Bureau voor Toerisme.

De Waterconferentie kreeg een bredere functie als platform waar betrokkenen en belangstellenden uit diverse waterrijke steden jaarlijks van gedachten wisselen over thema’s als waterkwaliteit, cultuurhistorie, de gevolgen van klimaatverandering en de relatie tussen toerisme, recreatie en stadseconomie. In 2009 telde de waterconferentie 230 deelnemers. Betrokken burgers uit diverse steden, maar ook vertegenwoordigers van gemeentebesturen, het provinciebestuur, het waterschap, hoogheemraadschappen, politieke partijen en tal van belangenorganisaties. De bijeenkomsten vormen een gewaardeerde bron van informatie, een gelegenheid om ervaringen en inzichten uit te wisselen en een inspiratiebron voor concrete actie.

Afb. 2 De gracht van de verdwenen Motte van Gouda, rechts de tuin van de kosterij met de nog zichtbare verhoging. Foto: Carin Gaemers.

Inmiddels is water als belangrijk element in de stadsgeschiedenis volledig ingebed in het gemeentelijke erfgoedbeleid. Om een einde te maken aan het gebrek aan samenhang in de historische binnenstad, had de gemeente Gouda in 2006 een stadsvisie vastgesteld. Daarin kregen de historische waterlopen een even belangrijke plaats als de vele monumentale gebouwen. In de stadsvisie werden drie kernambities geformuleerd om de historische identiteit van de stad te behouden. Ten eerste de stad weer terug brengen naar de rivier door het heropenen van de Havensluis en ontwikkelen van het havenfront. Ten tweede de binnenstad weer bevaarbaar maken en enkele gedempte grachten opengraven. En tenslotte het stimuleren van de dynamiek in het historische stadscentrum (afb. 1).

Een wandeling langs de grachten

Waterlopen en waterwerken in en om Gouda bieden een overzicht van bijna duizend jaar omgang

met de wezenskenmerken van het Hollandse landschap: rivieren en veengronden. Vanaf een bewoonde rivierduin in het hart van het uitgestrekte Hollandveen, tot een stad in het natste en laagst gelegen deel van Nederland.

De eerste bewoners maakten een start met de ontginning van het gebied rond de donk waar het veenriviertje de Gouwe samenkwam met de Hollandse IJssel. Dit was het begin van een vicieuze cirkel van ontwatering, inklinking, maaiveld daling en vernatting. Uiteindelijk daalde het maaiveld tot onder het rivierniveau. Omdat de Hollandse IJssel een getijdenrivier is, kreeg Gouda regelmatig te maken met ernstige overstromingen. In de 11de of 12de eeuw werd een verhoogde versterking gebouwd, omgeven door een gracht. Een verdedigingswerk, tevens geschikt als wijkplaats bij hoog water. Deze motte werd in 1368 ontmanteld, maar de verhoging is nog steeds te zien naast Museum Gouda, in de tuin van de kosterij van de Sint Janskerk (afb. 2).

Hier laat Han Breedveld van het Watergilde een

Afb. 3 De gracht van de verdwenen Motte van Gouda met in het midden de ingang van de gerestaureerde overkluizing. Foto: Carin Gaemers.

Afb. 4 De Donkere Sluis met vooraan de kruisdeuren in geopende toestand. Foto: Carin Gaemers.

recent resultaat van het Consortium Hollandse Waterstad zien. De smalle waterloop naast de Sint Janskerk loopt uit op de vroegere ringgracht van de verdwenen motte. Mogelijk is dit ook de oorspronkelijke loop van de Gouwe. Waar de gracht onder de behuizing van de Dubbele Buurt verdwijnt, bevindt zich een overkluizing uit de 15de eeuw, die waarschijnlijk rond 1780 is verbreed en verbouwd. In het voorjaar van 2009 is de overkluizing grondig gerestaureerd (afb. 3). Sindsdien is de onderdoorgang onderdeel van de Goudse Kanoroute. Als een van de weinige overgebleven 18de-eeuwse waterwerken van dit type, is dit een monument van nationaal belang.

De uitgang van de overkluizing bevindt zich iets verderop in de bocht van de Gouwe naar de Haven, een omstreeks 1200 gegraven kortsluiting tussen de Gouwe en de Hollandse IJssel. Hier ligt ook de Donkere Sluis, niet alleen de oudste sluis van Gouda, maar tevens een van de oudste historische sluisen in Nederland (afb. 4). De eerste keersluis op deze plaats werd waarschijnlijk rond 1250 zo aangelegd, dat het bij gelijke waterstanden op IJssel en Gouwe mogelijk was om er doorheen te varen.

In 1436 werd 382 meter verderop een tweede keersluis gebouwd, het Amsterdamse Verlaat, waardoor een lange sluiscolk ontstond en schepen van de getijdhaven naar de Gouwe geschut konden worden. Het belang van Gouda als doorvoerhaven voor de Hollandse economie blijkt uit het feit dat Amsterdam, Alkmaar, Edam, Haarlem, Hoorn, Leiden en Medemblik meebetaalden aan deze verbetering van de doorvaart. Vlak bij het Amsterdamse Verlaat wijst Han Breedveld op een klein groen sluiswachterhuisje, gerestaureerd en teruggeplaatst op initiatief van de omwonenden (afb. 5).

Iets verderop lagen ooit twee historische grachten: het Nonnenwater en de Verlorenkost. Even zag het er naar uit dat deze historische grachten – mede op aandringen van omwonenden en ‘die Goude’ – in het kader van het grote bouwproject ‘Het Bolwerk’ weer zouden worden open gegraven. Dit is in het bestemmingsplan opgenomen en vormt ook technisch geen probleem. Het Hoogheemraadschap Rijnland zou de helft van de kosten op zich nemen. Nadat nader onderzoek had uitgewezen dat de kosten aanzienlijk hoger zouden uitvallen dan de geraamde 3,2 miljoen euro, trok het Hoogheemraadschap zich terug.

Gouda alleen kan niet in het ontstane tekort van meer dan een miljoen euro voorzien, zodat de ontdemping op de lange baan is geschoven. Intussen wordt gezocht naar goedkopere technische oplossingen en aanvullende financieringsmogelijkheden. Bij de herinrichting van het gebied wordt wel rekening gehouden met een toekomstige ontdemping en er is een Fonds Nonnenwater opgericht.

Afb. 5 Amsterdams Verlaat met in 2008 op initiatief van omwonenden herbouwd sluiswachterhuisje. Foto: Carin Gaemers.

De Havensluis

Tijdens de bijna een kilometer lange wandeling van het Amsterdamse Verlaat naar de Havensluis aan de oever van de Hollandse IJssel legt Han Breedveld uit dat vanwege het getijverschil de sluis alleen rond jaargetij werd geopend wanneer het water in de IJssel en de Gouwe op gelijke hoogte stond. Gouda was eeuwenlang het belangrijkste knooppunt in de handelsroute voor de scheepvaart tussen Vlaanderen, Holland en de Hanzesteden tot in Noord-Duitsland. Minder riskant dan de route over zee en korter dan de vaarweg over Utrecht via de Vecht.

In 1615 werd als maatregel tegen het dichtsluiben van de Haven vanuit de Hollandse IJssel de Havensluis aangelegd. Daarmee was een gekoppelde schutsluis ontstaan met twee sluiscolken over een lengte van bijna 800 meter. Eeuwenlang was dit de grootste schutsluis ter wereld. Het schutten duurde ongeveer zes uur. Historici schatten het gemiddelde aantal schippers dat in de 17de eeuw passeerde op zo'n 10.000 per jaar. Ongeveer even veel als het aantal inwoners dat Gouda destijds telde. Zelfs in de eerste decennia van de 20ste eeuw, toen deze verbinding allang niet meer de meest gebruikte vaarroute van het land was, lag de sluiscolk nog regelmatig over de hele lengte vol met schepen.

Bij de bouw van de Havensluis werd het ernaast gelegen Tolhuis gemoderniseerd en uitgebreid met een sluiswachterwoning. Dit voor Gouda zo beeldbepalende monument stond in 1938 op de nominatie om gesloopt te worden. Dankzij een actie van de – toen nog – Oudheidkundige Kring 'Die Goude' bleef het pand behouden. Het in 1990 ingrijpend gerenoveerde pand is inmiddels een rijksmonument.

Tijdens de Watersnoodramp in 1953 ontsnapte Gouda ternauwernood aan een ernstige overstroming dankzij oplettende omwonenden – waaronder de vader van Han Breedveld – die tijdig de havensluis hadden gesloten. Niet lang daarna werd de Havensluis definitief gedicht. Daarmee kwam definitief een einde aan de handelsvaart door de binnenstad. De scheiding tussen binnenstad en rivier werd in 1956 compleet met de aanleg van een verkeersweg over de havenmond.

De dynamiek van het zuidelijke stadsdeel veranderde radicaal. Han Breedveld woonde destijds vlak bij de Havensluis en hij heeft de rederijen, scheepstuigerijen, winkels in scheepsbenodigdheden, schipperscafés en andere ondernemingen

die voor hun bestaan van de doorvaart afhankelijk waren één voor één zien verdwijnen.

Een unieke kruissluis

Terug bij de Donkere Sluis vertelt Han Breedveld hoe het water in de Goudse grachten sinds de aanleg van de Havensluis kon worden ververst. De Donkere Sluis had bij dit 'schuren' een cruciale functie. Om dit proces nog doeltreffender te laten verlopen, werd de sluis bij een verbouwing in 1778 uitgerust met drie stellen puntdeuren. Het buitenste paar werd alleen gebruikt bij het schutten. De twee andere deurenparen, die in gesloten toestand een kruis vormen, deden dienst bij het schuren. Deze sluis kan via een ingenieus systeem tegenstrooms worden geopend. De kruisdeuren zijn een Hollandse vinding en de Donkere Sluis is de enige overgebleven sluis van dit type.

Voor het schuren werd enige uren voor laagwater de Donkere Sluis gesloten en de Havensluisdeuren opengezet. Nadat de Haven was volgelopen werd de Havensluis weer gesloten. Daarna werd de Donkere Sluis geopend en golfde ruim 2.000 ton water met grote kracht de stad in. De watermassa olie bij het Amsterdamse Verlaat op de gesloten sluisdeuren stootte, zocht een uitweg via de zijgrachten en zijlen. Tot de afsluiting van de Havensluis na 1953 werd zo alle vuil dat zich had opgehoopt meegesleurd en geloosd op de IJssel of de Gouwe. Een spektakel waar Gouwenaars destijds hun werk voor onderbraken.

Alleen in Gouda is een dergelijk rioolstelsel overgebleven. Het is een uniek en zeer kenmerkend stedenbouwkundig element en een bijzonder waterstaatkundig monument. Gouda wil voor het sluisencomplex de status van Rijksmonument aanvragen. Het stelsel zou zelfs een levend monument kunnen worden. Wanneer de door het Watergilde zo vurig bepleitte heropening van Havensluis wordt gerealiseerd en de Donkere Sluis na een restauratie weer goed kan functioneren, zou de binnenstad weer verrijkt kunnen worden met het indrukwekkende schuren.

Mallegatsluis en Museumhaven

Vlak naast het Tolhuis ligt de Veerstal. Tussen 1325 en 1926 was hier de aanlegplaats voor een voetveer. De fundamenten van de verdedigingswerken die de westelijke toegang tot de stad beheersten zijn in 2004 gerestaureerd. Hier liggen de Mallegatsluis en de Museumhaven. De oorspronkelijke sluis uit 1398 lag iets westelijker. Tijdens

de Tachtigjarige Oorlog werd op bevel van Willem van Oranje een nieuwe brede sluis aangelegd om de doorvaart van grote oorlogsschepen mogelijk te maken.

Tot in de 18de eeuw mocht de civiele scheepvaart deze vaarweg naar de Gouwe niet gebruiken. Vanwege de tolheffing, maar ook vanwege de belangen van neringdoenden in de stad, bleef de vaarweg via de Haven de verplichte route. Toen de schepen groter werden, mocht ook de handelsvaart door de Mallegatsluis naar de IJssel varen. Daarna bleef dit tot 1936 de drukst bevaren sluis van Nederland. Met de opening van het Gouwekanaal en de Julianasluis kreeg de scheepvaart de beschikking over een route waarmee de doorvaart door de binnenstad vermeden kon worden.

In de Museumhaven liggen niet alleen historische schepen van particulieren aangemeerd. Hier is ook de ligplaats van de trekschuit-replica 'Jan Salie' die dagelijks vaartochten van anderhalf uur door de Goudse grachten maakt. Een tweede trekschuit, de 'Jan Kordaat', onderhoudt in de zomermaanden een beurdienst tussen Gouda en Oudewater. Vrijwel iedere zaterdag wordt dan op het traject tussen Haastrecht en Oudewater gejaagd met paardenkracht.

Beide schuiven zijn een voorbeeld van een geslaagd particulier initiatief voor erfgoedbeheer en de exploitatie daarvan. De in 2001 opgerichte Stichting Varend IJsselschip bouwde de replica's met materialen uit de streek op basis van oude bouwtekeningen en afbeeldingen. Vrijwilligers van deze stichting exploiteren samen met de Stichting Bihat – die de Museumhaven beheert – een Museumcafé in het oude schipperswachtkanaal

Monumentale sluisen aan de grens van de stad

Aan de rand van de stad is te zien dat de samenwerking binnen het Consortium Holland Waterstad ook buiten het historische centrum tot mooie resultaten kan leiden. Een doodlopend straatje langs de Breevaart leidt naar de Reeuwijkse Sluis die na een ingrijpende restauratie in mei dit jaar weer werd opengesteld voor de recreatievaart. Op de zonnige vrijdagmiddag dat Han Breedveld de Tijdingenredacteur rondleidde werd daarvan door diverse schippers gebruik gemaakt.

De sluis staat ook bekend als 'Dubbel(d) Verlaat' (afb. 6). Die naam is te danken aan het feit dat de sluis aan één kant twee uitgangen heeft. In 1604 werd de eerste driewegsluis aangelegd, op de plaats waar de uitwatering voor Reeuwijk samen-

Afb. 6 De gerestaureerde Dubbel Verlaat. Links de Sluipwijkse Wetering met de weer operationeel gemaakte sluisdeur. Aan de andere zijde van de kade de Reeuwijkse Wetering. Op de sluis uiterst rechts Han Breedveld. Foto: Carin Gaemers.

kwam met de uitwatering van Sluipwijk. Omdat beide polders een eigen polderpeil hadden, verschilde het waterniveau in beide door een smalle kade gescheiden weteringen.

Onlangs werd de oude sluis – in 1868 op de 17de-eeuwse fundamenten gebouwd – bijna volledig in 19de-eeuwse staat hersteld. Tegelijkertijd werd de sinds 1972 dichtgemetselde sluisdeur van de Sluipwijkse wetering weer operationeel gemaakt. Van de drie sluisen van dit type in Nederland is de Reeuwijkse Sluis de oudste en de enige die in Holland ligt.

De Waaiersluis

Een andere bijzondere sluis werd in 1856 in de Hollandse IJssel gebouwd, iets voorbij de brug die Gouda verbindt met de Krimpenerwaard. Deze waaiersluis heeft als bijzonderheid dat hij ook in stromend water kan worden geopend, zelfs tegen de stroom in. Sinds 2000 is deze sluis een Rijksmonument.

Het ontwerp stamt uit 1810 en is van de hand van de toenmalige inspecteur van Waterstaat Jan Blanken. Het was de eerste keer dat dit type sluis in een vaargang werd toegepast. De Hollandse IJssel was steeds ondieper en moeilijker bevaarbaar geworden als gevolg van waterstaatkundige ingrepen in de bovenloop van de rivier. Een waaiersluis bood hier uitkomst. De in 1856 voltooidde waaiersluis vormde het sluitstuk van de kanalisatie van de Hollandse IJssel tussen Gouda en Vreeswijk.

Sinds de ontwikkeling van modern baggermateriaal is dit type sluis niet meer toegepast. De functie die de Goudse waaiersluis had voor de beroepsvaart, eindigde rond 1930 met de opkomst

van de vrachtwagen. Toch is deze sluis altijd in gebruik gebleven. Het openen en sluiten van de deuren van de spuisluis werd al in de jaren zestig van de vorige eeuw gemotoriseerd, maar de waaierdeuren van de schutsluis worden nog steeds met de hand bediend.

Jaarlijks maken vele duizenden plezierjachten gebruik van deze sluis. Omdat de Waaiersluis altijd in gebruik is gebleven als doorgang en als zoutwaterkering is het complex nooit in verval geraakt. Wel zijn in de loop der tijd technische aanpassingen gedaan. Daarbij is steeds rekening gehouden met de historische waarde van het complex.

De Stolwijkerschluis

Bij een van de verst landinwaarts gelegen zeevaarterkerende sluisen van het land was dit niet het geval. De Stolwijkerschluis ligt aan de andere zijde van de brug over de IJssel en behoort sinds de annexatie van de gelijknamige buurtschap in 1964 tot de gemeente Gouda. De Stolwijkersluis en de bijbehorende Stolwijkse Vaart werden in 1800 aangelegd als onderdeel van een omvangrijk turfwinningproject in de Krimpenerwaard. Vanwege de povere kwaliteit van de turf werd deze 'geotroierde verving' nooit uitgevoerd en de sluis werd afgesloten. Tussen 1888 en 1917 had de heropende sluis een bescheiden rol in het vervoer van landbouwproducten naar Gouda, maar daarna werd de sluis voorgoed afgedamd.

Dankzij de inspanningen van onder andere de initiatiefgroep Gouda Havenstad is de sluis sinds 1991 een rijksmonument. Na decennialang aandringen van buurtbewonersgroepen is deze zomer een begin gemaakt met de restauratie van de Stolwijkersluis. Ook hier bleek samenwerking het sleutelwoord. Het project wordt uitgevoerd door het Hoogheemraadschap Schieland en de Krimpenerwaard. De benodigde 2,2 miljoen euro wordt voor de helft opgebracht door het Hoogheemraadschap, de gemeente Gouda, vijf gemeenten in de Krimpenerwaard en de Stuurgroep Hollandse IJssel. Het resterende bedrag werd toegekend door de Provincie Zuid Holland, deels uit de crisispot die het Ministerie van OC&W beschikbaar stelde voor monumentenzorg, deels uit het Investeringsbeleid Landelijk Gebied.

Geld stroomt waar water stroomt

De meeste restauratieprojecten die Han Breedveld tijdens de wandeling door Gouda liet zien, waren

zonder burgerinitiatieven en samenwerking niet gerealiseerd. Toch is de beslissende factor bij het slagen van grote en kleine initiatieven uiteindelijk altijd het beschikbare geld. Een gemeente als Gouda is voor het erfgoedbeheer grotendeels afhankelijk van bijdragen van hogere overheden. Waar restauratie een onderdeel uitmaakt van stadsontwikkelingsprojecten moet de gemeente projectontwikkelaars en ondernemers zien te bewegen tot een bijdrage aan het erfgoed beleid.

Herstel van de historische waterlopen in de stad vraagt grote investeringen. Daarvoor kan alleen voldoende draagvlak worden gevonden als er baten tegenoverstaan. Gouda probeert dat draagvlak te creëren door te zoeken naar mogelijkheden om met het herstel van de historische situatie een nieuwe economische ontwikkeling in gang te zetten.

Aanleiding voor het Watergilde om met Onderzoeksbureau Triple E onderzoek te doen naar de kosten en baten van ontdemping en naar de mogelijkheden tot financiering van de terugkeer van het water naar de binnenstad. De uitkomsten werden vastgelegd in de publicatie 'Een kern van Water', die vorig jaar tijdens de Waterconferentie werd gepresenteerd. Het resultaat kan als voorbeeld dienen voor tal van andere steden.

In 'Een kern van water' wordt waterbeheer gezien als onderdeel van de 'beleveniseconomie'. In het verleden werd Gouda dankzij het water een rijke stad. Die traditionele productiefunctie van het water is verdwenen. Partijen die nu baat hebben bij de terugkeer van het water in de stad, zoals horeca en detailhandel, willen niet meebetalen aan de realisatie en het beheer daarvan.

Triple E berekende de economische effecten van ontdemping voor Gouda. Direct winstpunt is bijvoorbeeld een verwachte stijging van de woningwaarde. Ligt de waarde van rijksmonumenten gemiddeld al 7,5% boven het gemiddelde, de waarde van onroerend goed aan het water ligt maar liefst 15% tot 50% boven het gemiddelde. Voor eigenaren betekent dit een waardevermeerdering van hun bezit. Ook voor de rijksoverheid stijgen de inkomsten omdat meerwaarde bij verkoop een hogere overdrachtsbelasting betekent. De gemeente Gouda zou van een dergelijke stijging slechts in beperkte mate profiteren omdat de onroerendzaakbelasting in Gouda relatief laag is.

Toename van het recreatieve gebruik van de Goudse waterlopen is ook in andere opzichten goed voor de stedelijke economie. Uit berekenin-

gen van het CPB blijkt dat de belangstelling voor cultureel erfgoed tussen 1960 en 2010 aanzienlijk is gestegen. Vertaald in harde cijfers: vijf jaar geleden verkochten de Nederlandse musea voor in totaal 35 miljoen euro aan entreebewijzen. Momenteel laat vooral het bezoeken van monumenten een sterke stijging zien. Horeca en detailhandel profiteren daarvan en het genereert indirecte baten voor de gemeente.

Wat toeristen en recreanten bovenal willen is authenticiteit en belevenissen. Daarbij is Nederland in de laatste jaren massaal op zoek gegaan naar zijn wortels en naar de nationale identiteit. Naast de belangstelling voor musea, monumenten en cultureel erfgoed is er ook steeds meer aandacht voor de geschiedenis van familie en woonomgeving.

Gouda heeft veel in huis waarmee die belangstelling verzilverd kan worden. De binnenstad is grotendeels authentiek en bevat mooie en aansprekende monumenten. De stedenbouwkundige structuur van de binnenstad is vrijwel dezelfde als op de stadplattegrond van Blauw uit 1649. De jaarlijkse evenementen 'Goudse Havendagen' en 'Gouda bij Kaarslicht' verkopen dit aanbod als 'belevenis' en trekken een groeiend aantal bezoekers. Een investering als de ontdemping van Nonnenwater en Verlorenkost zou jaarlijks een omzetstijging betekenen van ruim een miljoen in de toeristische sector en ongeveer vijf miljoen voor de detailhandel. Op basis van de berekeningen van Triple E is deze investering met een terugverdientijd van 14 jaar economisch rendabel.

Het totale Goudse ensemble van waterlopen, waterbouwkundige werken en overgebleven artefacten is van museale kwaliteit. Als de berekeningen uit 'Een kern van Water' grosso modo ook van toepassing zijn op het gehele historische centrum, betekent herstel daarvan naast verhoging van de cultuurhistorische waarde van de stad tevens een krachtige impuls voor de stedelijke economie.

Toekomstvisie

Internationaal verplaatst de aandacht zich steeds meer van monumenten naar monumentale ensembles. Zo is de Amsterdamse grachtengordel deze zomer als uniek cultureel erfgoed op de werelderfgoedlijst geplaatst. Het is maar de vraag of het voor Gouda de moeite zou lonen om een plaats op die lijst te verwerven. Niet omdat het Goudse ensemble onder zou doen voor dat van Amsterdam, maar omdat de economische meerwaarde

Afb. 7 Haven met afgesloten sluisdeur en tolhuis (achterzijde). Foto: Carin Gaemers.

ervan gering is, de verplichtingen zwaar zijn en de beschermende waarde vaak beperkt is. Brugge dreigt dan wel zijn plaats op de werelderfgoedlijst kwijt te raken naar aanleiding van voorgenomen stadsontwikkelingsprojecten, zwaardere sancties zijn er niet en er zullen niet veel toeristen zijn die deze stad daarom in de toekomst links zullen laten liggen.

Gouda heeft voldoende mogelijkheden om uit te groeien tot een belangrijke trekpleister voor toeristen en recreanten met belangstelling voor het verleden. In Gouda is het voor oude Hollandse steden zo kenmerkende a-symetrische profiel van een schilsgewijs opgebouwde stad nog vrijwel ongeschonden aanwezig. Een andere kenmerkende eigenschap van oude Hollandse steden bleef zelfs alleen hier bewaard: een binnenstad die uitloopt op een havenfront met een vrijwel ongehinderd uitzicht op het open landschap van de Krimpenerwaard. Ook de Krimpenerwaard vertegenwoordigt een grote cultuurhistorische waarde en vormt een natuurlijke pendant van de historische binnenstad. Daarnaast beschikt Gouda over een unieke verzameling historische sluisen en bruggen.

Veel elementen om die mogelijkheden te benutten zijn al voorhanden: monumenten, musea, een museumhaven, gerestaureerde sluisen en brug-

gen, een kanoroute en zelfs rondvaarten met een trekschuit. Het door velen zo vurig bepleitte herstel van de verbinding tussen stad en rivier kan daaraan een belangrijke bijdrage leveren.

Maar er zijn nog meer mogelijkheden. Wanneer het gehele ensemble van de waterstad wordt voorzien van een museale infrastructuur, ontstaat een eenheid met een aanzienlijk cultuurhistorisch, toeristisch en economisch belang. Het tolhuis aan de Haven (afb. 7) kan dan eindelijk weer een zinvolle bestemming krijgen als bezoekerscentrum; een geschikt begin- en eindpunt voor een tocht

te voet, op de fiets of over water langs waterstaatkundige monumenten. Met uitzicht op zowel de historische binnenstad als de Krimpenerwaard is dit de uitgelezen plek om het verhaal te vertellen van water, stad en landschap. Zo'n opzet zou meer bieden dan louter locale geschiedenis. Zo'n opzet biedt inzicht in een wezenskenmerk van Holland. Zo'n opzet zou wel eens sneller gerealiseerd kunnen worden dan het Nationaal Historisch Museum. Het zou mooi zijn als het Watergilde de partners in het Consortium Hollandse Waterstad daarvan kan overtuigen.

Websites:

www.diegoode.nl (ook voor het Watergilde)
www.Goudawaterstad.nl
www.ijsselschip.nl
www.museumhavengouda.nl

Publicaties:

Goudse Sluizen Route. Een fietstocht langs de waterwerken van de natste stad van Nederland, Han Breedveld (red.), Gouda, 2008. Uitgave van Het Gouds Watergilde/Historische Vereniging die Goude.

Een kern van water. De economische baten van de terugkeer van het water in Nederlandse watersteden, Tom Bade, Berend van Middendorp, Olivier van der Schroeff, Gerben Smid, z.p., z.j. (2009). ISBN 978-90-8942-004-6. Uitgave van Triple E Productions, Arnhem. www.tripleee.nl.

Gouda Hollandse Waterstad. Samen aan het werk met water 2005-2009, Consortium Hollandse Waterstad, Gouda, 2009.

Metamorfose

Spoorzone Delft

In de rubriek Metamorfose staat een plek in Holland centraal. Een gebouw, een plein of een uitzicht wordt beschreven op twee momenten uit heden en verleden om te laten zien hoe Holland de afgelopen eeuwen is veranderd óf toch ook een beetje hetzelfde is gebleven. In deze aflevering schrijft WILLEMJIN WILMS FLOET over de Spoorzone Delft, waarin de barrière van de spoorlijn – een probleem waar de stad jaren aan heeft gesleuteld – over enkele jaren definitief zal worden opgeheven.

Het karakteristieke zicht over Delft vanaf het luchtspoor zal verdwijnen zodra de treinen in 2015 door de spoortunnel gaan rijden. De treinreiziger zal dit zeker missen, en de stad raakt haar etalage kwijt. Maar beide krijgen voor de 2300 meter lange tunnel ook veel terug: meer treinen en kortere reistijden, en 40 hectare grond voor een nieuwe stationswijk. De aanstaande spoortunnel is de derde fase in de reeks transformaties van de spoorlijn in Delft die hier zullen worden besproken. De eerste fase is de aanleg van de spoorlijn op maaiveldniveau langs de lege rand van Delft in 1847 en een nieuw station in 1885. De tweede grote transformatie is de aanleg van het luchtspoor in de periode 1953-1967 toen het spoor na stadsuitbreidingen midden dóór de stad was komen te liggen.

Het spoor aan de rand van de stad (1847-1885)

Spoorwegingenieur F.W. Conrad projecteerde in 1841 de spoorlijn langs Delft op een afstand van 500 meter ten westen van de stad, in de gemeente Hof van Delft, maar het gemeentebestuur van Delft vond dat het spoor zo dicht mogelijk in de nabijheid van de bestaande stad moest worden gesitueerd. Er was ruimte langs de oude stadsvest, die haar verdedigingsfunctie had verloren. In het Delftse gemeentearchief is een schets uit 1846 bewaard waarop het station zelfs werd gesitueerd óp het bolwerk van de Waterslootse Poort, de monumentaalste toegang tot de stad, maar deze oplossing bleek niet haalbaar. De poort werd desondanks in 1846 gesloopt en het station kwam er vlak naast te liggen aan een zelfstandig pleintje. Alleen een brug verbond het stationsplein met de Delftse binnenstad. Het geheel had een landelijk karakter. Het gebied ten westen van de spoorlijn was in gebruik als blekerij of siertuin, of het had een agrarische bestemming, alleen de waterverbinding met het Westland, de Buitenwatersloot, was bebouwd.

Rond 1880 verving treinmaatschappij HIJMS de kleine, romantische stations langs de spoorlijn Amsterdam-Rotterdam door grotere gebouwen met een monumentalere stadse uitstraling – zo ook station Delft. Het nieuwe station uit 1885, ontworpen door C.B. Posthumus Meyjes is ontworpen in neo-renaissance stijl, met een gevel van rode baksteen en speklagen, een grote zinken kap, een opvallende ui-vormige toren en een royale luifel.

Het station lag opnieuw geïsoleerd ten opzichte van de historische stad. Het was 250 meter verplaatst in zuidelijke richting, aan een straat, tegenover de Rijks Constructiemagazijnen, omdat de stilstaande lange treinen de route naar de Buitenwatersloot blokkeerden en er geen ruimte was om het emplacement uit te breiden. De Rijks Constructiemagazijnen waren de locatie waar sinds 1615 de gemeente een voorziening voor de opslag van bouwma-

Afb. 1 1847-1960: de spoorlijn langs de Westersingel op maaiveldniveau. Erfgoed Delft, Collectie gemeentearchief Delft.

terialen exploiteerde, vanaf 1800 tot 1924 een complex waar voor verschillende soorten militaire behoeften werd geproduceerd. Later werd het een politiegarage en tenslotte een kleinschalig bedrijfsverzamelgebouw. Om het complex binnen de stad te kunnen leggen, werd een knik in het spoortracé gelegd; deze belemmert de doorgaande treinen tot op vandaag om Delft op volle snelheid te passeren.

De westzijde van de spoorlijn, de Wester- later Spoorsingel, werd in de periode tussen 1880 en 1910 grotendeels bebouwd met herenhuizen die we ook zien aan de buitenkant van de historische singels. De Spoorsingel had de allure van een boulevard en was beplant met bomen. Over het bestaande spoor reed tussen 1880 en 1905 ook een 'lokaaltrein' met tram-achtige haltes.

De oostzijde van de spoorlijn, de Phoenixstraat/Westvest veranderde van een achterkant in een voorkant. Tot de aanleg van het spoor was het de rand van de stad geweest, maar met de bouw van het spoor en het station veranderde het in de entree van de stad. Beide karakters zijn nog steeds zichtbaar in de huidige bebouwing. De bouwblokken aan de vest waren groter en minder intensief bebouwd dan die in de binnenstad, en daarom geschikt voor nieuwbouw van grotere omvang. Aan de Westvest verschenen verschillende monumentale gebouwen voor de Technische Hogeschool, een gymnasium en politiebureau. De Westvest had het aanzicht van een boulevard met bomen.

Vanaf het eind van de 19de eeuw was het spoor als gevolg van verschillende uitbreidingen langzaam in de stad komen te liggen. Door de uitbreidingen en de dikkere spoordienstregeling was in de jaren dertig een onaanvaardbare congestie ontstaan. Men zocht een oplossing in de vorm van tunneltjes, maar door de crisis bleef het bij plannen.

Het luchtspoor midden door de stad (1953-1967)

Direct na de Tweede Wereldoorlog werden initiatieven genomen om het verkeersprobleem aan te pakken: het 'Spoorwegplan gemeente Delft' uit 1953. Delft had S.J. van Embden in de

Afb. 2 1967-2015: het luchtspoor door Delft op de kruising Binnen-Buitenwatersloot-Westvest/Phoenixstraat vlak na de opening. Erfgoed Delft, Collectie gemeentearchief Delft.

arm genomen, een stedenbouwkundige adviseur die niet bang was voor grote ingrepen in de historische binnenstad. Het idee voor het moderne betonnen luchtspoor kwam uit zijn koker.

Ter hoogte van het station werden twee blokken van de Rijks Constructiemagazijnen afgebroken om ruimte te maken voor een stationsplein/busstation en een brug over de Westvest. In noordelijke richting werd het spoor omhoog gebracht; tussen 1960 en 1967 werd het spoorwegviaduct gebouwd. Voor deze operatie moest de singel in de Phoenixstraat tijdelijk worden gedempt. De singel is echter nooit weer open gegraven. Ook verdween er een rij 19de-eeuwse gebouwen die direct aan de spoorlijn stond.

Het spoor onder de grond (1993-2030)

Het luchtspoor heeft de problemen met het spoor nooit op een bevredigende manier opgelost. Er is geen ruimte voor de vier sporen die de NS volgens het beleidsplan Rail 21 noodzakelijk acht. Al eerder genoemd is de snelheidsbeperkende bocht. In de stad is het geluidsniveau van de treinen onaanvaardbaar hoog, het viaduct en de parkeerruimte eronder zijn vies en armoedig en het rangeerterrein is overbodig geworden.

Delft trok een internationale beroemdheid aan, de Spaanse stedenbouwkundige Joan Busquets, om een tunnel te realiseren. Uitgangspunt was de Spoorzone geheel te slopen, op het oude station, de historische Molen de Roos en de Bagijnstoren na. Een mooie rij 19de-

Afb. 3 2015; het toekomstige gecombineerde station-stadskantoor ontworpen door Mecanoo, met links in beeld het oude station uit 1885 dat een horecabestemming krijgt. Ontwikkelingsbedrijf Spoorzone Delft.

eeuwse panden aan de Van Leeuwenhoeksingel heeft onder protest van de bevolking het loodje gelegd. De chalet-stijl-gevel van het 19de-eeuwse stadskoffiehuis is door een bevoegen architect nog net op tijd uit de container van de slopers gevist. Er wordt draagvlak gezocht om deze binnen de nieuwe spoorzone een plek te geven.

Het plan van Busquets is – net als de historische binnenstad van Delft – gestructureerd door lineaire elementen in de noord-zuidrichting. Van oost naar west zijn dat de stadsboulevard Phoenixstraat/Westvest (met singelgracht), een stadspark op de spoortunnel, de Coenderstraat (die in de nieuwe situatie de belangrijke ontsluitingsweg van het stationsgebied wordt), afgewisseld met zones bebouwing. Belangrijke onderdelen van het plan zijn de nieuwe ambitieuze stationswijk, de reconstructie van het Bolwerk bij de historisch belangrijke overgang tussen de Binnen- en Buitenwatersloot en het Stationsplein-zuid, met openbaar vervoersknoop en het oude station (een rijksmonument).

De prijsvraag voor het station- en stadskantoor, waar duizend gemeenteambtenaren zullen gaan werken, is gewonnen door het Delftse architectenbureau Mecanoo. Het ondergrondse station is ontworpen door Benthem Crouwel architecten, die zijn gespecialiseerd in vervoersknooppunten. Het gebouw wordt een monoliet geheel, bekleed met gesmolten glazen panelen. De transparante plint volgt de rooilijn. In de bouwmasa op de verdiepingen zijn snedes gemaakt, te vergelijken met de smalle oost-weststegen in de bestaande stedelijke structuur. Het gebouw verbeeldt de verschillende kwaliteiten waarmee Delft zich wil profileren, zoals democratische openheid. Delft als een op de toekomst gerichte dynamische creatieve kennisstad wordt verbeeld door de futuristische glazen gevels. De toeristische aantrekkingskracht van het historische Delft komt tot uitdrukking in het plafond met Delfts blauwe tegels in de stationshal.

In de toekomst zal het in de Phoenixstraat rustig worden, maar het karakter van de bebouwing zal niet veel veranderen. De transformaties, van vest naar singel naar luchtspoor naar boulevard, zijn karakteristiek. Hier ligt de kans de 19de-eeuwse droom van een groene wandeling rond de oude stad te realiseren in een 21ste-eeuwse vorm.

BOEKBESPREKINGEN

Herman de Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing* (Boom, Amsterdam 2010. ISBN 978 90 8506 951 5, prijs: €35,-).

In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw vond in Nederland en daarbuiten een proces van stadsvernieuwing plaats. Dit internationale en grootschalige fenomeen is nog niet echt grondig bestudeerd, zeker niet vanuit een vergelijkend perspectief. De stadsvernieuwing was gericht op het redden van oude stadslidamen die dermate in verval waren geraakt dat een aanzienlijk deel van de bevolking de stad de rug toekeerde en in buitenwijken, voorsteden en ‘overloopgebieden’ een nieuw bestaan op ging bouwen. Deze decentralisatie was in Nederland officieel beleid en werd uit de nationale schatkist gefinancierd.

In *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing* beschrijft De Liagre Böhl de stadsvernieuwing in de Nederlandse hoofdstad vanuit politologisch perspectief. Hij richt zijn vizier vooral op de politieke schermutselingen en de participatie van buurtbewoners en krakers in de planvorming. De Amsterdamse versie van de stadsvernieuwing, die onderdeel uitmaakte van de regionale decentralisatie, begon met het plan van wethouder Joop den Uyl (1963-1965). In 20 jaar tijd moest de 19de-eeuwse gordel rond de binnenstad worden gesloopt, want daarin bevond zich veel krakemikkige ‘revolutiebouw’ die mede aanleiding had gegeven tot de invoering van de Woningwet (1901). De vrijgekomen ruimte, waarin de cityvorming zou worden geconcentreerd, bood kansen op een eigentijds stadsbeeld. De bevolking zou afvloeien naar buitenwijken of verderop in de regio een onderkomen vinden. De Bijlmer was het eclatante sluitstuk van deze grootschalige denkwijze. Daar hoorde uiteraard een passend verkeer- en vervoerstelsel bij, inclusief de aanleg van een metronetwerk. Ook de opvolgers van Den Uyl, de wethouders Lammers en De Cloe, werkten vanuit die visie. De stadsvernieuwing stond dus aanvankelijk in het teken van een decentralisatiebeleid.

Lammers en De Cloe streefden naar vernieuwingsplannen per wijk of buurt en hadden een uitgesproken idee over de stad als geheel. Zij zagen met lede ogen aan dat met name gezinnen de binnenstad verlieten: tussen 1960 en 1985 ongeveer 8.000 per jaar. Zij wilden daarom dat ook nieuwe gezinswoningen deel uitmaakten van de stadsvernieuwing. Om de sloop mogelijk te maken vergoedde het rijk 80% van de verwervingskosten van

woningen die deel uitmaakten van sloop- en saneringsplannen. De sloop kwam redelijk op gang, maar de nieuwbouw en renovatie stakte.

Sturend voor *Amsterdam op de helling* is een breuk die werd bepaald door een beleidsomslag bij het aantreden van wethouder Jan Schaefer in 1978. Tijdens zijn wethouderschap (1978-1986) raakte de stadsvernieuwing in een stroomversnelling en werd definitief gekozen voor de ‘compacte stad’. Dat hield in dat een halt toegeroepen werd aan de regionale decentralisatie die leidde tot erg veel woon-werkverkeer en tot een verlies aan draagvlak voor stedelijke voorzieningen. Verder moest worden uitgegaan van kleinschaligheid en stadsvernieuwing per blok of zelfs per pand onder het motto ‘Bouwen voor de buurt’. Hieronder werd

verstaan: handhaving van de bestaande stratenpatronen, zeggenschap van de bewoners, gefaseerde nieuwbouw van kleine woningen en renovatie voor de buurtbewoners (via een systeem van wisselwoningen) en het werken aan sociale cohesie per buurt (zoals het in stand houden van voorzieningen). De onvermijdelijke huurverhogingen werden aanvankelijk dragelijk gemaakt met behulp van ‘gewenningsbijdragen’ en de befaamde huursubsidie. Schaefer en de zijnen slaagden erin de stroperige en weinig succesvolle samenwerking tussen (afvaardigingen van) buurtbewoners en ambtenarij te doorbreken en om te zetten in vormen van zeggenschap (ook voor de speciale ambtelijke projectgroepen met een eigen mandaat) die tot snelle en effectieve besluitvorming leidden. Daartoe moest de macht van complete diensten (zoals Stadsontwikkeling) worden gebroken en het sterk verkerde gemeentelijke apparaat worden gereorganiseerd. Voorwaar een prestatie van formaat, die er krachtig aan bijdroeg dat tijdens het regime van Schaefer ruim 70.000 panden werden opgeknapt.

Bij de analyse van de standpunten en visies op de stadsvernieuwing had de lezer zich een wat kritischer gids gewenst. De auteur hanteert als rode draad door de woelige geschiedenis de strijd tussen de klein- en grootschaligen. De manier waarop de liquidatie van de Dienst Publieke Werken (met name Stadsontwikkeling) wordt behandeld had bijvoorbeeld wel wat genuanceerder gemogen. Opmerkelijk is namelijk dat de grootschaligen ka-

rikaturaal worden geportretteerd en het kleinschalige betoog tot in detail de ruimte wordt geboden, terwijl toch beide schaalniveaus voor een stad van betekenis zijn.

Niettemin biedt de auteur een trefzekere terugblik die zich concentreert op de vraag waartoe de stadsvernieuwingsoperatie uiteindelijk heeft geleid. In zijn nabeschouwing gaat de auteur nog een stapje verder: hij benoemt de 'stadsvernieuwingsparadox'. Die houdt in dat het volk uit de volksbuurt – voor wie de hele operatie was bedoeld – uiteindelijk de buurten heeft verlaten en vervangen is door een meer 'multiculturele' populatie. Dat roept de vraag op of 'Bouwen voor de buurt' ook bouwen voor de toekomst is. De auteur stelt in verband daarmee in voorzichtige termen dat Han Lammers en de Dienst Stadsontwikkeling wellicht gelijk hadden met hun idee om juist de revolutiebouw, die ook na de renovatie nog steeds een dodelijk saai stadsbeeld biedt, neer te halen. Is er een historische kans gemist? In elk geval was er veel meer variatie mogelijk geweest in termen van een 'evenwichtige bevolkingsopbouw', maar, zo zou ik eraan willen toevoegen, ook in de stedenbouwkundige opzet, de verkaveling en architectonische uitwerking van straatbeelden en een gevarieerde woningtypologie. Verder bekritiseert de auteur de te eenzijdige aanpak van het particulier woningbezit dat koste wat het kost moest worden omgezet in 'staatsbezit' en vervolgens overgeheveld naar de corporaties, die – speling van het lot? – inmiddels geprivatiseerde instellingen zijn geworden. Woningeigenaren werden te veel over één kam geschoren. En tenslotte niet het minste kritiekpunt: het eenzijdig bouwen en renoveren voor lage inkomensgroepen (oude en nieuwe woningen ongeveer even groot) leidt – als de huurders daadwerkelijk ter plekke blijven wonen – tot instandhouding van achterstandswijken.

Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing is een boeiend boek en voegt in termen van politieke geschiedenis van Amsterdam en haar stadsvernieuwingsbuurten het nodige toe aan wat reeds bekend was. Dat is een grote verdienste, waaraan verder niets wordt afgedaan door de twee kanttekeningen die ik nog wil plaatsen.

De compositie van het boek volgt de genoemde tweedeling en de chronologische gebeurtenissen in de elf Amsterdamse stadsvernieuwingsbuurten, waardoor de hoofdrolspeler Schaefer pas in de hoofdstukken 12 en 13, dus na 250 pagina's, kan uitblinken. Omdat de elf buurten uitvoerig aan bod komen, inclusief hun ontstaansgeschiedenis

maar ook inclusief de beleidsuitvoering na de ruimerige start van de wethouder, treedt er niet alleen veelvuldig herhaling op, maar wordt er ook steeds vooruitgegrepen op interventies van Schaefer die pas later op hun plaats vallen. De lezer raakt hierdoor gemakkelijk de draad kwijt.

Op visueel niveau wordt de niet-Amsterdamse lezer zwaar op de proef gesteld. Weliswaar treffen we een kaart van de hoofdstad met een aanduiding van de stadsvernieuwingsbuurten, maar een toevoeging van straatnamen en locaties zou bepaald geen luxe zijn geweest. De paar foto's per buurt en ook het fotokatern in kleur – veel van hetzelfde: voorgevels – helpen niet echt om de stadsvernieuwingsprocessen inzichtelijk te maken. De auteur heeft kennelijk een blinde vlek voor stedelijke ruimte en de stedenbouwkundige en architectonische transformatie daarvan. Niet alleen blijft volstrekt onduidelijk wat de woningrenovatie inhield (steeds hetzelfde per wijk, of per blok of per pand anders?), waaruit de inbreng (eisenpakket) van bewoners, opbouwwerkers, krakers en dergelijke bestond en wat de vormgevende rol van architecten is geweest. Buurtplannen, varianten van interieurs, ontwerpen voor straten, blokken of woningplattegronden zoekt men tevergeefs. Uiteraard kan men die in andere publicaties vinden, maar de kans om in de elf buurtgeschiedenissen door onderlinge vergelijking een direct verband te leggen tussen de *vox populi* en de concrete resultaten van haar zeggenschap in de stedelijke ruimte en de woningplattegrond is blijven liggen.

Koos Bosma

Jacob Spaans, H. Maria Major. *De historie van een Dordts kerkgebouw en zijn orgel* (Sliedrecht, Merwedebok 2009, ISBN 978-90-5787134-4, 104 p., A4 formaat, prijs: € 24,90).

Voor wie vertrouwd is met de tegenstelling 'Rome-Dordt' is het eigenlijk heel opvallend dat de Merwedestad nooit een beeldenstorm heeft meegemaakt en dat daar, zoals eveneens in de inleiding tot deze monografie wordt geconstateerd, al in 1602 opnieuw een katholieke pastoor werd benoemd in de persoon van Laurens Feyt. In de 18de eeuw kende men in Dordrecht drie katholieke huiskerken (in het voetspoor van S.A.C. Dudok van Heel refereer ik deze term om goede redenen boven 'schuilkerken', zoals in dit boek gebruikt). De pastoors en gemeentes van twee hiervan sloten zich aan

bij de geloofsrichting die lange tijd is aangeduid als de Rooms-Katholieke Kerk der Oud-Bisschoppelijke Clerezij en tegenwoordig Oud-Katholieke Kerk wordt genoemd. Beide kerken waren gewijd aan de Moeder Gods, een patrocinium dat verwees naar dat van de middeleeuwse hoofdkerk van Dordrecht. Om deze van elkaar te onderscheiden werden ze aangeduid als 'Maior' en 'Minor'. Ook de Dordrechtse parochies ondervonden de gevolgen van het inkrimpingsproces dat de Clerezij vanaf het midden van de 18de eeuw doormaakte. Daarom werd de kerk van 'Sancta Maria Minor' tegen het einde van de Napoleontische tijd gesloten en verkocht. Over bleef de 'Sancta Maria Maior' op een terrein aan de Voorstraat. Haar gebouw en orgel vormen het onderwerp van dit boek. De auteur fungeerde tussen 1980 en 1995 als pastoor van de Dordtse Parochie en was toen de drijvende kracht bij de restauratie van kerkgebouw en orgel.

Het kerkgebouw is opgetrokken in de jaren 1842-1843 na afbraak van een 17de- of 18de-eeuwse voorganger die in min of meer vervallen toestand verkeerde. Architect was George Nicolaas Itz (1799-1869). Deze geboren Bosschenaar was een bekwaam vertegenwoordiger van het 19de-eeuwse Nederlandse neoclassicisme. Zijn ontwerp voor de kerk bij de Voorstraat is goed van verhoudingen maar bepaald streng en sober. Het laatstgenoemde hangt stellig samen met de omstandigheid dat de bouw uit een zeer smalle beurs moest geschieden en alleen kon worden gefinancierd middels een rijkssubsidie, vrijwillige bijdragen uit andere parochies en de verkoop van kostbaarheden. Zo werd bijvoorbeeld in 1842 een bijzonder fraaie 17de-eeuwse betimmering van de hand gedaan. Eertijds beschikte iedere pastorie van de Clerezij over een kamer waar de bisschop kon verblijven wanneer hij de parochie bezocht. De Dordtse 'bisschopskamer' was een meesterwerk van interieurkunst, zoals blijkt bij het bezien van de in dit boek gereproduceerde aquarel. Het spoorloos verdwijnen van dit 'fraai bewerkt beschietel' (wij weten niet waarheen het verkocht is) kan misschien enigszins daardoor gecompenseerd worden gedacht dat binnen de door Itz ontworpen kerkruinte met haar exquise stucplafond weer een zeer fraai interieur tot stand kwam. Bij de bouw werden een koperen gebronsd doopvont en een bronzen godslamp aangebracht. De overige inventarisstukken kwamen merendeels in het kerkgebouw aan de Voorstraat terecht als gevolg van het hierboven aangeduide inkrimpingsproces.

De kansel en de communiebank dateren respectievelijk uit 1737 en 1742 en sierden oorspronkelijk de 'Sancta Maria Minor'. De twee in hout gesneden medaillons op de kanselkuip stellen waarschijnlijk de vaderlandse geloofsverkondigers Willibrord en Bonifatius voor die bij de Clerezij van oudsher veel verering genoten. De communiebank is versierd met houtsnijwerk waarvan de voorstellingen betrekking hebben op de Eucharistie. Men ziet er onder meer het Joodse Paasmaal, het Laatste Avondmaal en het offer van Melchisedek. Een waar pronkstuk is het uit de gesloten kerk van Delfshaven afkomstige zogeheten draaitabernakel op het altaar, eveneens 18de-eeuws werk. De twee forse houten beelden van Maria en Joseph zijn afkomstig uit een kerk in Utrecht en worden toegeschreven aan niemand minder dan Artus Quellinus.

Pastoor Spaans is een gezien expert op het gebied van historische orgels. Het is daarom zeer begrijpelijk dat hij veel aandacht besteedt aan het instrument in de Dordtse kerk. Dit is in 1842-1844 vervaardigd door de Rotterdamse firma Kam & van der Meulen. Omdat sommigen het oud en versleten achten, is het in 1939 verkocht naar het Drentse Gieterveen en vervangen door een instrument van de Utrechtse orgelbouwer Sanders. In 1984 keerde het terug naar Dordrecht om na restauratie achter het oorspronkelijke front dat bij de verhuizing naar Drenthe te Dordrecht was achtergebleven te worden herplaatst.

In dit boek is een zeer groot aantal gegevens verwerkt, vooral afkomstig uit diverse archieven. De auteur heeft ervoor gekozen het merendeel van zijn vondsten integraal en in de oorspronkelijke tekst te publiceren. Daarmee heeft hij ongetwijfeld degenen die zich in de toekomst met de door hem behandelde stof willen bezighouden een dienst bewezen. Het lijkt mij echter toe dat hij er beter aan gedaan had dit materiaal niet tussen zijn eigen tekst of in noten maar in één of meer aanhangsels te publiceren. Dat zou de overzichtelijkheid en waarschijnlijk ook de bruikbaarheid als 'gereedschap' hebben vergroot.

Ik wil deze recensie niet besluiten zonder een compliment voor de voortreffelijke illustratieve verzorging. Vooral de kleurenfoto's zijn een ware lust voor het oog.

Bert Koene, *Goede luiden en gemene onderzaten. Assendelft vanaf zijn ontstaan tot de nadagen van de Gouden Eeuw* (Verloren, Hilversum 2010, 320 p, geïll, ISBN 978-90-8704-143-4, prijs: €29,-).

Tegenwoordig willen we nogal eens klagen over de Nijlganzen die onze gazons aantasten, maar in 1673 deed de pluimgraaf van Assendelft al een oproep aan zijn onderdanen om hun tamme eendvogels niet los te laten lopen. Ze pikten het gras van de slootkanten en de dijken, waardoor overal bruine plekken ontstonden en de oevers inzakten. De inwoners van het dorp dienden hun eenden te merken, zodat de boesdoeners beboet konden worden. Het beest zelf werd verbeurd verklaard en zal wel in de pan van de schout geëindigd zijn.

Assendelft is een dorpje in de Zaanstreek en haar beroemdste inwoner is vast en zeker de schilder Pieter Saenredam, die vlak tegenover de kerk werd geboren. Dat feit zal niet velen bekend

zijn en Assendelft zelf is ook niet vaak onderwerp van historisch onderzoek geweest. Aan die anomalie heeft Bert Koene met dit boek een einde willen maken. Het is een dorpsgeschiedenis geworden in twee delen. De cesuur ligt ongeveer in het midden van de 16de eeuw en wordt ingegeven door de bronnen.

Voor de vroegste geschiedenis is er archeologische en

landschappelijke informatie voorhanden en zijn de geschreven bronnen – en dat zijn er niet overdreven veel – meestal afkomstig van buiten de streek. Vaak zijn dit juridische stukken van het grafelijk gezag. De periode na 1576 kent juist een groot aantal lokale bronnen, die een zeer gedetailleerde beschrijving mogelijk maken.

Assendelft bestaat ruwweg uit vier delen, die gebaseerd zijn op ontginningen vanuit plaatsen in het westen als Velsen, Beverwijk en Heemskerk. Tussen het Assendelfter woeste land en deze plaatsen lag toen water en de grenzen tussen de vier ontginningen (de middelste twee zijn beide vanuit het grafelijke hofland, later Heemskerk ontgonnen) lopen precies in het verlengde van de grenzen tussen de oudere westelijke nederzettingen. Dat water is na de ontginningen veel breder geworden, onder meer door uitbreiding van het IJ en het Wijkermeer. Het landschap is tegenwoor-

dig onherkenbaar veranderd en daardoor is de relatie met de ‘moederplaatsen’ ook minder duidelijk geworden.

Vervolgens behandelt Koene de landschappelijke gevolgen van die ontginningen, zoals de invoering van de landbouw en het teloorgaan van land door overstromingen. Een beschrijving van het bestuur en de bevolking volgen, met bijvoorbeeld een reconstructie van de herkomst van de groep van ‘welgeborenen’ binnen de Assendelfter samenleving. Die groep onderscheidt zich niet naar rijkdom of beroep van de rest van de bevolking, maar lijkt een relikwie uit de tijden dat sommige inwoners een directe band hadden met de grafelijkheid. Koene ziet de welgeborenen niet als sociaal gedaalde edellieden, maar als mogelijke afstammelingen van de leiders van de vroege kolonisten uit het grafelijke hofland van Velsen en Heemskerk.

Het eerste deel van het boek eindigt met de Spaanse soldaten die in het behoudende Assendelft een goede basis vonden om de met de Geuzen heulende Zaanstreek te bestoken. Deel twee is veel gedetailleerder en minder verhalend. Hier worden de zaken meer thematisch aangepakt. Assendelft wordt min of meer onder een vergrootglas gelegd en minutieus beschreven. Soms worden bronnen zelfs in extenso geciteerd of weergegeven, wat de leesbaarheid niet bevordert. Het is altijd een strijd voor een historicus om te kiezen uit de gegevens die hij gevonden heeft. Sommige details zijn het resultaat van dagen, zo niet weken zoeken en dan is het een hard gelag, om ze uiteindelijk niet te gebruiken. Koene heeft voor een soort tussenweg gekozen, door veel verschillende thema's te behandelen en er een paar bijzondere uit te lichten, zoals een korte familiegeschiedenis van de Saenredams en een verhaal over de overstromingsramp van 1717. Die betekende de nekslag voor de toch al kwakkelende economie van Assendelft.

Het boek biedt enorm veel informatie over een dorpje in Noord-Holland. Het is niet helemaal toegankelijk genoeg opgebouwd om het brede publiek te verleiden zich te verdiepen in de geschiedenis van Assendelft, hoewel er genoeg spannende en aardige anekdotes in staan. Het biedt soms teveel gegevens achter elkaar, het lijkt meer een kroniek van een zoektocht en het geeft de leesbaarheid geen prioriteit. Voor de lokaal geïnteresseerde zal dat geen barrière vormen.

Wat ontbreekt is een afsluitend hoofdstuk, waarin een soort karakteristiek wordt geschetst

van Assendelft, al dan niet geplaatst in vergelijking met enkele andere dorpjes. Dat zou de grote hoeveelheid informatie 'vruchtbaar' hebben gemaakt en de lezer hebben geholpen om al die lijnen in het boek bij elkaar te krijgen. Nu moet de lezer zelf tot zo'n synthese zien te komen. Ondanks dat is het een gedegen fundament voor ieder die Assendelft, de Zaanstreek of lokale samenlevingen in deze periode bestudeert.

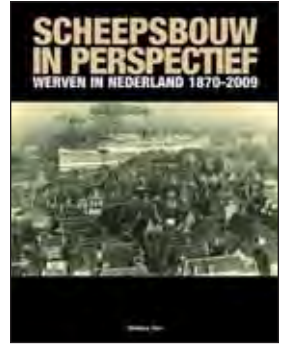
Fred Vogelzang

Jeroen ter Brugge, Gerbrand Moeys en Elisabeth Spits (red.), *Scheepsbouw in perspectief. Werven in Nederland circa 1870-2009* (Jaarboek 2009 Maritieme Musea, 124 blz., lit., ill., ISBN 978 90 5730 586 3, prijs: €19,95 gewone editie, €54,50 luxe editie).

In navolging van het eerste *Jaarboek Maritieme Musea* uit 2008, gaat ook het jaarboek 2009 over de wal. In dit geval elf toonaangevende particuliere scheepswerven, verdeeld over het land, beschreven door maritiem historici van naam, waaronder een aantal sinds jaar en dag verbonden aan de nationale maritieme musea. Het is een fraaie bundel geworden met een mooie mix aan kleur en historisch zwart-wit fotomateriaal. De werven zijn door de auteurs allemaal volstrekt van hun walkant bekeken: de oprichting, hoogtijdagen en moeilijke perioden, beleidsbeslissingen zoals specialisatie, de arbeidsgelegenheid die zij lokaal boden, de sociale omstandigheden op en rond de werven, het beslag op woonomgeving, infrastructuur en landschap. Achtereenvolgens lezen we over de Koninklijke Maatschappij 'De Schelde' te Vlissingen, de werven van de familie Smit aan de Kinderdijk, IHC Merwede te Sliedrecht, D. en Joh. Boot te Alphen aan den Rijn, Wilton-Fijenoord te Schiedam, de Arhemsche Scheepsbouw Maatschappij, de Nederlandsche Dok en Scheepsbouw Maatschappij te Amsterdam, Werf Conrad in Haarlem, de Zaanlandsche Scheepsbouw Maatschappij, Scheepswerf Draaisma te Franeker en de Scheepswerf J. Vos & Zoon te Groningen.

In deze *sweep* van zuid naar noord zijn auteurs en redacteurs en wonderwel goed in geslaagd aan iedere werf (behalve de Friese) precies tien bladzijden te wijden, waarbij ieder verhaal is voorzien van twee blauwgrijze bladzijden met grote foto's – een knap staaltje vormgeving. In en om de tekst

is ook veel aandacht besteed aan het beeldmateriaal, waardoor het geheel een lust voor het oog is. Omdat het duidelijk voor een groot publiek geschreven is, zijn voetnoten achterwege gelaten en is achterin voor iedere bijdrage een kort literatuuroverzicht toegevoegd. Jammer is wel dat door de strakke redactie de bijdragen hier en daar wat vlak zijn gebleven, omdat er weinig ruimte is overgebleven voor persoonlijk detail. Al met al een fraai jaarboek, van inhoudelijk hoge kwaliteit en met zorg vormgegeven.

Alan Lemmers

Jos van der Lans en Herman Vuijsje, *Het Anne Frank Huis. Een biografie* (Amsterdam: Uitgeverij Boom 2010, 308 blz., geïll., ISBN 9789085069393, prijs €24,50).

Wie heeft er wel eens van Anne Frank gehoord? Een domme vraag, bijna blasfemisch eigenlijk, niet in de laatste plaats voor de grote drommen toeristen die zich in lange rijen voor de kassa van het Anne Frank Huis opstellen. Jaarlijks bestijgen meer dan een miljoen mensen de smalle trap achter de draaibare boekenkast naar het Achterhuis. De persoon Anne is een symbool geworden, weliswaar met telkens wisselende betekenissen, maar altijd zijn zij en haar dagboek nauw verbonden geweest met het Amsterdamse grachtenpand waar zij jaren ondergedoken zat voordat ze werd verdraden, afgevoerd en vermoord. Reden voor journalisten Jos van der Lans en Herman Vuijsje om zich te wijden aan een biografie, deze keer niet van Anne, maar van misschien wel het beroemdste huis van Nederland: het Achterhuis. Het resultaat is een rijkelijk geïllustreerd boek, waarin de vele letterlijke en figuurlijke gedaanten van het huis worden besproken. De gedetailleerde beschrijving van de organisatie achter het huis maken het boek hier en daar in te grote mate tot een 'insiders geschiedenis' en ook de moraliserende slotnoot van de auteurs leidt af van datgene wat in feite de verdienste van het werk is: het schetsen van de plaats die het Anne Frank Huis inneemt binnen de Nederlandse maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen zes decennia.

Vanaf de oprichting van de Anne Frank Stichting in 1957 en de officiële opening in 1960 was het huis een ontmoetingsplek voor achtereenvolgens de idealisten van de jaren zestig, de actievoerders van de jaren zeventig, de antiracisten en -fascisten van de jaren tachtig om vanaf de jaren negentig enigszins tot rust te komen en zich, uitzonderingen daargelaten, steeds meer te distanceren van het publieke en politieke debat. De rol van toeristische trekpleister en herdenkingsplek met een meer universele en internationale doelstelling werd nu belangrijker geacht.

Van der Lans en Vuijsje slagen er zeer aardig in de aansluiting van het huis bij de telkens veranderende tijdsgeest te schetsen. Zij bedienen zich hierbij van veel beeldmateriaal en verschillende, soms curieuze anekdotes. Vanaf de tweede

helft van de jaren zestig, toen het trauma van de Shoah en de Tweede Wereldoorlog in Nederland pas net een geaccepteerd onderwerp van discussie was geworden, zochten de actielustige, jonge medewerkers van het Anne Frank Huis naar mogelijkheden om een link te creëren tussen Anne en de actuele ontwikkelingen van dat moment.

Diverse kwesties werden tijdens rondleidingen en exposities aan de kaak gesteld. Tentoonstellingen over de Apartheid in Zuid-Afrika, Chili onder het Pinochet-regime en het optreden van de Verenigde Staten in Zuid-Amerika en Vietnam riepen heftige reacties op, vooral onder toeristen die tijdens een bezoek aan het huis nietsvermoedend naar de expositieruimte werden geleid. Tegelijkertijd bleek de halfslachtige verankering van de Stichting en het huis in de joodse gemeenschap problematisch bij het vormen van een mening met betrekking tot Israëliëse kwesties.

Gedurende de jaren tachtig ging het actievoeren onverminderd voort, zij het dat de opkomst van rechts-extremistisch georiënteerde politieke partijen de aandacht deed verschuiven naar de strijd tegen neofascisme en neonazisme. De jaren negentig brachten de professionalisering van het Anne Frank Huis als museale ontmoetingsplaats en een toenemende focus op Anne zelf als centrale

figuur, een ontwikkeling die tot dat moment door de Stichting actief was tegengegaan uit angst voor een in haar ogen misplaatste en contraproductieve persoonsverheerlijking.

Van der Lans en Vuijsje beschrijven bovendien de geschiedenis van de organisatie van het huis. In de beginjaren ontstonden nogal eens botsingen tussen het bestuur en Anne's vader, de dominante Otto Frank, die een heel eigen idee had over wat er met het huis en Anne's nalatenschap diende te gebeuren. Later werden de werkverhoudingen, wederom geheel in lijn met de heersende tijdsgeest, gedemocratiseerd, waarmee de meeste belangrijke besluitvormingsprocessen nagenoeg lam werden gelegd. Op haast minutieuze wijze beschrijven de auteurs de verschillende veranderingen die het leiderschap en de organisatie van de Stichting in de loop der tijd ondergingen. Deze passages vol details en namen van betrokken personen zijn soms zo doorwrocht dat ze waarschijnlijk alleen aansprekend zijn voor diegenen die ooit zelf te maken hebben gehad met de Anne Frank Stichting. Wel rijst het beeld van een grillige club van eigenzinnige figuren die lange tijd geen duidelijk idee had van wat ze nu eigenlijk met die Anne Frank en haar Achterhuis aanmoest.

Al met al is *Het Anne Frank Huis* een interessante geschiedschrijving van een van de meest concrete herdenkingsplaatsen die Nederland rijk is. Het boek voegt zich hiermee bij een groeiende lijst studies over de Tweede Wereldoorlog en haar lieux de memoires. De tastbaarheid van het huis maakt zijn biografie tot een van de sterkere van dergelijke publicaties. Het is dan ook jammer dat de auteurs in hun slotlinea verzanden in een oppervlakkige greep naar clichématige thema's als schuld en heldendom en daarmee in dezelfde valkuil stappen als hun voorgangers. Een dergelijk krampachtig streven naar universele duiding doet geen recht aan het telkens wisselende maatschappelijke engagement dat het Achterhuis decennialang typeerde, een ontwikkeling die de auteurs juist zo goed hebben weten te schetsen.

Laura Almagor

Han van Zwet, *Lofwaardighe dijkagies en miserabele polders. Een financiële analyse van landaanwinningprojecten in Hollands Noorderkwartier, 1597-1643*. Amsterdamse Historische Reeks, Grote Serie, deel 37 (Hilversum: Verloren, 2009, 552 blz., ill., ISBN 978-90-8704-106-9, prijs €45,-).

Deze indrukwekkende studie waarmee de auteur op 2 september 2009 de doctorsgraad verwierf, betreft grotendeels belangrijke Noordhollandse landaanwinningprojecten die in de eerste helft van de 17de eeuw zijn uitgevoerd. Een uitzondering vormt de Zijpe, die na eerdere mislukte pogingen tot inpoldering in 1598 definitief droogviel.

Van Zwet baseert zich goeddeels op archiefonderzoek, waarbij het voor hem een handicap vormde dat vele polderarchieven wat hun oudere bestanddelen betreft bepaald lacuneus zijn. Niettemin is hij erin geslaagd antwoord te geven op de drie voornaamste vragen die hij in dit boek stelde: wat hebben de bedijkingen gekost, welk rendement leverden de investeringen op en wie waren de investeerders? De totale kosten werden berekend op 'bijna 8 miljoen gulden' (474). Van de 17de-eeuwse droogmakerijen was de Beemster het goedkoopste voor de participanten: zij kostte deze investeerders van het eerste uur 260 gulden per ha. (475). Het duurste project betrof de droogmaking van de Starnmeer onder De Rijk.

Men zal zich niet verbazen dat onder de investeerders zeer veel Amsterdammers waren. Over de motieven van de investeerders is vroeger en later veel geschreven. Van Zwet sluit zich aan bij de meeste oudere auteurs, voor wie financiële overwegingen verreweg het belangrijkste waren. Landbezit was nu eenmaal een relatief weinig riskante belegging. Motieven als de mogelijkheid een prestigieuze buitenplaats te stichten wegen bij hem kennelijk minder zwaar. Interessant is wat Van Zwet bericht over de participanten die behoorden tot stedelijke en Haagse bestuurscolleges. Hun

medewerking bij de verlening van octrooien en bij latere juridische conflicten was essentieel. Daarvoor werden zij niet zelden beloond met kavels in de nieuwe droogmakerijen, die zij op gunstige voorwaarden konden verwerven.

Dit boek is uiteraard in de eerste plaats van belang als, zeer waardevolle, bijdrage tot de financieel-economische geschiedenis van Holland in de vroegmoderne tijd. De auteur belicht daarbij echter ook onderwerpen die voor andere disciplines interessant zijn. De gegevens over investeerders zijn van belang voor beoefenaars van de prosopografie. Vooral hoofdstuk 3 ('Draaiboek van een bedijking') bevat veel gegevens betreffende de geschiedenis van de techniek, met name de molenbouw. Bij de selectie van de afbeeldingen kon men terugvallen op de vele fraaie en betrouwbare 17de-eeuwse polderkaarten. Ook vindt men een aantal vroege foto's van molens, onder andere van het molenbestand van de Schermeer – om deze polder nog eens bij zijn historische naam te noemen. Een opmerking die ik vooral niet als aanmerking gelezen zou willen zien, is de volgende. De sociograaf H.M. ter Veer heeft zich in zijn baanbrekende studie uit 1925 over de Haarlemmermeer als kolonisatiegebied, zeer kritisch uitgelaten over de vroege ontwikkeling van de infrastructuur van de Haarlemmermeer. Het zou interessant geweest zijn wanneer Van Zwet diens bevindingen vergeleken had met de zijne. Daarbij moet dan wel bedacht worden dat het bij de bedijking van de Haarlemmermeer in de eerste plaats ging om de betuigeling van de 'waterwolf', maar in het 17de-eeuwse Noorderkwartier om het winnen van nieuw land.

Philip Bosscher

Over de auteurs

Femke Diercks (1984) studeerde in 2009 af met een scriptie over de Backer Collectie. Ze is werkzaam als juniorconservator kunstnijverheid bij het Rijksmuseum in Amsterdam. Contact: F.Diercks@rijksmuseum.nl.

Willemijn Wilms Floet is docent architectonisch ontwerpen/ontwerpmethoden aan de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Contact: W.W.L.M.Wilmsfloet@tudelft.nl.

Irmgard van Koningsbruggen studeerde kunstgeschiedenis aan de UvA (specialisatie architectuurgeschiedenis en vakdidactiek). Zij is docent architectuurgeschiedenis en erfgoed aan de Vrije Universiteit en lid van de commissie welstand en monumenten in Amsterdam. Van 2002-2005 was zij (kroon)lid van de Raad voor Cultuur met name voor de selectie van rijksmonumenten. Zij schreef samen met Imke van Hellemond over de relatie tussen architectuurgeschiedenis en monumentenzorg in het dit najaar te verschijnen *Handboek Erfgoed* onder redactie van Koos Bosma en Jan Kolen. Contact: i.van.koningsbruggen@let.vu.nl.

Lisa Oskamp (1984) heeft de bachelors Geschiedenis en Europese Studies, de onderzoeksmaster Geschiedenis en de eerstegraads lerarenopleiding Geschiedenis succesvol afgerond. In aanvulling op deze studies, die ze volgde aan de Universiteit van Amsterdam, heeft ze een halfjaar Economische Geschiedenis gestudeerd in Venetië (Italië). Inmiddels geeft ze les aan diverse havo- en vwo-klassen op een school in Alkmaar. Contact: lisa.oskamp@gmail.com.

Willemien Schenkeveld (1963) studeerde geschiedenis en Nederlands. Zij is journalist bij *Noordhollands Dagblad*. Daarnaast schrijft ze als historica vooral over de geschiedenis van kinderarbeid. Onder meer publiceerde zij *Het Kinderwetje van Van Houten. Sociale wetgeving in de negentiende eeuw* (Hilversum 2003), 'Werk van kinderen in de Nederlandse landbouw 1800-1913' (*Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2008:2) en *Kinderjaren. Jeugtherinneringen van Noord-Hollanders 1930-1965* (Alkmaar 2009). Contact: wm.schenkeveld@hccnet.nl.

Sanne van der Voort (1982) MA, heeft de lerarenopleiding tot docent geschiedenis aan de EHVA gevolgd en sociale geschiedenis gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam. Ze woont in Hoorn en is momenteel werkzaam als docent geschiedenis op een havo/vwo school in Schagen. Contact: voort1@hotmail.com.

Carin Gaemers is een redacteur van *Holland*.

Inhoud

42ste jaargang nr. 4, 2010

ARTIKELEN

LISA OSKAMP EN SANNE VAN DER VOORT

Het lager onderwijs in Haarlem (1795-1813). De navolging van de schoolwetten in de praktijk 289

WILLEMIEN SCHENKEVELD

Tussen kinderarbeid en bijbaan. Werk van schoolkinderen als bijdrage aan de gezinseconomie 308
in noordelijk Noord-Holland 1930-1965

REVIEWARTIKEL

IRMGARD VAN KONINGSBRUGGEN

Beschermde stads- en dorpsgezichten in Noord-Holland 322

HOLLANDS SPOOR

FEMKE DIERCKS

Backers over de vloer 327

TIJDINGEN

CARIN GAEMERS

De ziel van Gouda 332

METAMORFOSE

WILLEMIJN WILMS FLOET

Spoorzone Delft 341

BOEKBESPREKINGEN

OVER DE AUTEURS

345

HOLLAND

